

DOKUMENTACJA GEOGRAFICZNA

ZESZYT 4

INSTITUT GEOGRAFII
PRZESTRZENNA
Polska
Zakład Przemianowego Zagospodarowania Kraju
Warszawa
ul. Nowy Świat Nr 72

Materiały do monografii geograficzno-gospodarczej Chełmży

Opracowały: W. Jankowska, J. Machinko

**Wpływ podziału spadkowego, komasacji i parcelacji na zmianę
układów przestrzennych wsi w powiecie puławskim od połowy
XIX wieku**

Opracowała: D. Kowalik-Bodzak

Wstęp: M. Kielczewska-Zaleska

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTITUT GEOGRAFII
Zakład Przemianowego Zagospodarowania Kraju
Warszawa, Krakowskie Przedmieście 30

WYKAZ ZESZYTÓW
PRZEGLĄDU ZAGRANICZNEJ LITERATURY GEOGRAFICZNEJ

za ostatnie lata

1961

- 1 Zagadnienia wodne, 6 art., s. 249, zł 10.—
- 2 Nowe kierunki badań osadnictwa wiejskiego, 7 art., s. 149, zł 10.—
- 3 Problemy współczesnej biogeografii, 9 art. — Część I, zł 10.—
- 4 Problemy współczesnej biogeografii, 8 art. — Część II, zł 10.—

1962

- 1 Geografia stosowana — 10 art. — Część I, zł 10.—
- 2 „ „ — 10 art. — Część II, zł 10.—
- 3 „ regionalna, 8 art., s. 219, zł 10.—
- 4 Zagadnienia teoretyczne geografii, 4 art., s. 180, zł 10.—

1963

- 1 Teoria ośrodków centralnych, art. 5, s. 180, zł 10.—
- 2 Metody statystyczno-matematyczne w geografii ekonomicznej, w druku.
- 3/4 Wybrane zagadnienia z oceanografii fizycznej, art. 12, s. 204, zł 10.—

1964

- 1 Założenia teoretyczne geografii zaludnienia, art. 15, s. 140, zł 21.—
- 2 Zadania i metody współczesnej klimatologii, art. 10, s. 196 zł 24.—
- 3 Wybrane zagadnienia krasu (w druku).

WYDAWNICTWA BIBLIOGRAFICZNE IG PAN

- S. LESZCZYCKI, B. WINID — Bibliografia Geografii Polskiej 1945—1951, 1956, s. 219, zł 29.—
- S. LESZCZYCKI, J. PIASECKA, H. TUSZYŃSKA-REKAWKOWA, B. WINID — Bibliografia Geografii Polskiej 1952—1953, 1957, s. 90, zł 24.—
- S. LESZCZYCKI, H. TUSZYŃSKA-REKAWKOWA, B. WINID — Bibliografia Geografii Polskiej, s. 67, zł 15.—
- Red. J. KOBENDZINA — Polska Bibliografia Analityczna. Geografia. Poz. 1—168, 1956, s. 88, zł 13.50
- Red. J. KOBENDZINA — Polska Bibliografia Analityczna. Geografia. Poz. 169—463, 1956, s. 105, zł 16.—
- Red. J. KOBENDZINA — Polska Bibliografia Analityczna. Geografia. Poz. 469—876, s. 127, zł 24.—
- Z. KACZOROWSKA — Zestaw zagranicznych czasopism i wydawnictw seryjnych z zakresu nauk o Ziemi, znajdujących się w bibliotekach polskich, 1958, s. 400, zł 100.—
- S. LESZCZYCKI, J. PIASECKA, B. WINID — Bibliografia Geografii Polskiej 1936—1954, 1959, s. 315, zł 78.—
- Red. J. KOBENDZINA — Polska Bibliografia Analityczna. Geografia. Poz. 877—1209, s. 94, zł 20.—
- Red. J. KOBENDZINA — Polska Bibliografia Analityczna. Geografia. Poz. 1210—1686, s. 151, zł 20.—
- Red. S. LESZCZYCKI — Bibliografia Geografii Polskiej — 1960, s. 320, zł 7.— (3 zes. Dokumentacji Geograficznej)

DOKUMENTACJA GEOGRAFICZNA

ZESZYT 4

Materiały do monografii geograficzno-gospodarczej Chełmży

Opracowały: W. Jankowska, J. Machinko

**Wpływ podziału spadkowego, komasacji i parcelacji na zmianę
układów przestrzennych wsi w powiecie puławskim od połowy
XIX wieku**

Opracowała: D. Kowalik-Bodzak

Wstęp: M. Kielczewska-Zaleska

INSTITUT GEOGRAFII
PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
Polskiej Akademii Nauk
Zakład Przestrzennego Zagospodarowania
00-340 Warszawa
ul. Nowy Świat Nr 72

KOMITET REDAKCJI:

Redaktor Naczelny: K. Dziewoński
Członkowie Redakcji: J. Kobendzina, L. Ratajski, Fr. Uhorczak
Sekretarz Redakcji: Ł. Górecka
Rada Redakcyjna: J. Barbag, J. Czyżewski, K. Dziewoński, J. Dylík, R. Galon, M. Klimaszewski, M. Kiełczewska-Zaleska, S. Leszczycki, A. Malicki, B. Olszewicz, A. Zierhoffer

---

Redaktor techniczny: W. Spryszyńska
Nakład 500 egz.

Adres Redakcji: Instytut Geografii PAN, Warszawa
Krakowskie Przedmieście 30

WDN. Zam. 452.

<http://rcin.org.pl>

Spis treści

Wstęp	1
<u>W.Jankowska</u> - <u>Rozwój historyczny Chełmży</u>	
I Najstarsze osadnictwo	7
II Powstanie miasta i jego rozwój w okresie feudalnym	9
III Rozwój miasta w okresie kapitalizmu. .	
Literatura	16
<u>J.Machinko</u> - <u>Ludność i funkcje gospodarcze Chełmży</u>	27
I Struktura demograficzna i zawodowa ludności	29
II Zakłady przemysłowe	41
III Rzemiosło spółdzielcze i indywidualne	72
IV Produkcja rolna	80
Literatura	88
Spis tabel	91
Spis rycin	93

D. Kowalik-Bodzak

Wpływ podziału spadkowego komasacji i parcelacji na zmianę układów przestrzennych wsi w powiecie puławskim od połowy XIX w. 97

I	Wpływ uwłaszczenia na zmiany osadnictwa wiejskiego	97
II	Wsie uwłaszczone ukazem z 1864 roku . .	99
	1. Wsie o małych zmianach w układzie przestrzennym	100
	2. Wsie przeobrażone pod wpływem podziału dziedzicznego ziemi	101
	3. Wsie przeobrażone wskutek komasacji gruntów	106
III	Wsie utworzone wskutek parcelacji w latach 1864-1944	120
	1. Wsie powstałe w wyniku parcelacji w latach 1864-1914	120
	2. Wsie powstałe wskutek parcelacji w okresie od 1914-1944 r.	135
IV	Uwagi końcowe	141
	Literatura	146
	Spis rycin	149
	Spis fotografii	152
	Spis tabel	152

WSTĘP

Prace publikowane w niniejszym zeszycie są wynikami studiów prowadzonych w dwóch ośrodkach. Pierwsza była wykonywana w Zakładzie Geografii Ekonomicznej im. M. Kopernika w Toruniu w latach 1957/59, który w tym okresie prowadził badania nad małymi miastami woj. bydgoskiego pod moim kierunkiem. Zebrano i opracowano m.in. materiały do monografii Chełmży, miasta o specjalnym charakterze, gdzie problematyka małomiasteczkowa wiąże się ze zjawiskiem przebudowy pod wpływem industrializacji i bliskiego sąsiedztwa większego ośrodka miejskiego, Torunia. Ponieważ nie udało się z różnych powodów opracować i wydać pełnej monografii Chełmży zdecydowałam się opublikować dwa jej rozdziały, gdyż zawierają one cenne nowe ujęcia i materiały.

W rozdziale historycznym opracowanym przez W. Jankowską poza ogólnym omówieniem dziejów miasta opartych o dotychczasową literaturę zostały po raz pierwszy wykorzystane materiały archiwalne dotyczące przemian struktury zawodowej i funkcji miasta w okresach nowszych /XVII do XIX w./.

J. Machinko zgromadziła bogate materiały dotyczące współczesnego życia gospodarczego Chełmży i uchwyciła rolę poszczególnych funkcji w rozwoju miasta.

Druga praca przedstawia część wyników uzyskanych w toku prowadzonych studiów nad strukturą sieci osadnictwa wiejskiego w Pracowni Geografii Historycznej Instytutu Geografii PAN w

1959/60 r. Nie obejmuje ona całości zagadnień poddanych obserwacji jak strukturę własności, stosunki zawodowe, hierarchię wielkości i różnice funkcjonalne osiedli. Dopiero analiza tych wszystkich zjawisk może dać podstawę do zrozumienia struktury sieci osiedli wiejskich. Przedstawione w tej pracy wyniki są przyczynkiem wyjaśniającym zmiany w osadnictwie, w sposobie zabudowy wsi jakie zaszły w ostatnich 150 latach na terenie powiatu pułaskiego przed okresem jego industrializacji. Przyczynkiem, który jednak jest godzien uwagi i specjalnej publikacji, gdyż dotyczy zagadnienia typów osadnictwa, które posiada obecnie, dzięki pracom nad przebudową sieci osiedli wiejskich duże, aktualne znaczenie. Studia nad typami osiedli wiejskich prowadzone w Polsce w okresie międzywojennym, jak i mapa osadnictwa wykonana w ramach map przeglądowych Użycia Ziemi w Polsce pod kierunkiem F. Uhorczaka, zwróciły uwagę na duży i nierównomierny stopień rozmieszczenia rozproszonego osadnictwa w poszczególnych częściach kraju.

Prace dotychczasowe dały analizę stanu obecnego tego zjawiska i poszły w kierunku szczegółowego, formalnego jego ujęcia, a w małym tylko stopniu wniknęły w procesy rozwojowe i czynniki, które je kształtowały. Niniejsza praca wyjaśnia genezę rozproszonego osadnictwa, które w obrębie powiatu puławskiego, powiatu o charakterze rolniczym w okresie zbierania obserwacji w latach 1958/59 przedstawiał dość ciekawe i typowe dla Polski Kontrasty. Praca odtwarza zmiany jakie zaszły w osadnictwie wiejskim od połowy XIX w. pod wpływem dziedzicznego podziału ziemi, komasacji i parcelacji i wykazuje, że osiedla rozproszone są nowszego pochodzenia i wynikiem przeprowadzanych reform i regulacji. Proces przemian

zabudowy wsi był najściślej związany ze zmianami układów gruntów i dlatego w pracy równocześnie prześlędzono zmiany w układzie pól jakie zaszły w omawianym okresie. Przez opracowanie etapu przemian osadniczych od połowy XIX w., który można nazwać etapem rozkładu wsi feudalnej, osiąga się możliwość wyeliminowania nowszych nawarstwień w osadnictwie i określenie stopnia zachowania form dawniejszego pochodzenia. Jak widać z pracy przemiany były duże, nie objęły jednak wszystkich wsi. Można ustalić dzięki tej pracy te wsie, które nie przeszły przemian nowszych i zająć się ich charakterystyką i wyjaśnieniem genezy. Problem ten wymaga oddzielnych studiów starych map i źródeł historycznych, co nie było celem tej pracy.

Warto też zwrócić uwagę na metody zastosowane w pracy. Autorka oparła się tylko częściowo o źródła historyczne i wykorzystała opracowania historyczne, które pozwoliły uchwycić procesy przemian w ogólnych liczbach. Dokładnych danych statystycznych i archiwalnych dotyczących parcelacji i komasacji na tym terenie brak, gdyż uległy zniszczeniu w czasie wojny. Dlatego przy prowadzeniu badań terenowych zastosowano metodę ankietową opartą o wywiady w terenie. Metodą tą, stosowaną często z powodzeniem w etnografii, uzyskano informacje od ludzi miejscowych, starszych, znających z doświadczenia procesy zmian ostatniego okresu. W braku materiałów źródłowych metodą tą można w pewnym zakresie je zebrać, zastąpić i uzupełnić. Pomaga ona odtworzyć najnowszą historię osadnictwa, niezbędną do charakterystyki współczesnego stanu osadnictwa.

Materiały do pracy zbierano, jak już podkreśliłam, przed rozpoczęciem budowy wielkich za-

kładów przemysłowych w Puławach. Obecnie zaszły tam już daleko idące nowe przeobrażenia. Zebrane przed rozpoczęciem budowy dane pozwalają w przyszłości opracować wielkość i charakter zmian, które zaszły na terenie wsi powiatu pod wpływem wielkiego przemysłu. W tej pracy jednak zagadnienie to jeszcze nie występuje.

M. Kiełczewska-Zaleska

Wanda JANKOWSKA

ROZWÓJ HISTORYCZNY CHEŁMŻY

I. Najstarsze osadnictwo

Główne elementy środowiska geograficznego otaczającego Chełmżę pozostały od wieków niezmienione z wyjątkiem jednego: teren, na którym leży najstarsza część Chełmży, stanowił kiedyś wyspę otoczoną jeziorami. Obronne położenie wyspy, żyzna ziemia wokoło, możliwość rybołówstwa w jeziorach stworzyły korzystne warunki osiedleńcze. Nic więc dziwnego, że w Chełmży i okolicy spotyka się ślady bardzo starego i ciągłego osadnictwa.

Poznańscy archeologowie, J. Kostrzewski i K. Jażdżewski, natrafili w 1928 r. w kopalni gliny, na zboczu wzgórza między szosami do Grudziądza i Kowalowa, na północ od Jez. Chełmżyńskiego, na warstwę kulturową zawierającą narzędzia i zabytki starszej ceramiki wstęgowej z II okresu neolitu /około 4 000 lat p.n.e./. Znalezione tam charakterystyczne naczynia oraz liczne rozcieracze do żaren, ślady zębów krowy i kozy, odciski ziarn owsa, jęczmienia, pszenicy i żyta, które świadczą o rolniczym charakterze osady. Materiał, z którego wykonano narzędzia, to brązowy krzemień Wąchocki z Kielecczyny lub białawy krzemień jurajski. Z południa więc, z terenów lessowych przywędrowała ludność rolnicza na żyzne obszary Kujaw i Ziemi Chełmińskiej, gdzie stworzyła wtórne centrum tej kultury, o czym świadczy pewna liczba stanowisk odkopanych na tych terenach.

Ponad poprzednio wspomnianą warstwą kulturową znaleziono ślady osady z zabytkami kultury pucharów lejkowatych, której ludność przyszła z północnego zachodu około 3000 lat p.n.e., w III okresie neolitu. Byli to rolnicy, hodowcy i znakomici rzemieślnicy.

W IV okresie neolitu, około 2000 lat p.n.e. istniało tu osadnictwo ludności ceramiki sznurowej.

Z okresu około 1000 r. p.n.e. znaleziono pozostałości kultury łużyckiej, np. cementarzynska i okazy żaren w najbliższej okolicy Chełmży oraz miecz z brązu na terenie samego miasta.

Wreszcie z epoki wczesnego żelaza /800-500 p.n.e./ znaleziono tu ślady kultury grobów skrzynkowych, tzw. kultury pomorskiej: nad brzegiem jeziora w Chełmży wykopano ułamki charakterystycznej ceramiki, w okolicy - różne narzędzia.

W okresie wczesnohistorycznym /wiek VI i VII/, na który przypada formowanie się państwa polskiego, istniał na wyspie na Jeziorze Chełmżyńskim owalny gródek o rozmiarach 80 na 16 m, otoczony wałem ziemnym, którego mocno zatarte ślady dochowały się do dziś. Powstanie obronnego gródka było wynikiem typowych dla tego okresu przemian społeczno-gospodarczych. Rozwój rzemiosł z obróbką żelaza na czele, ulepszenie narzędzi i metod uprawy roli dały w wyniku wzrost produkcji rolnej ponad konieczne minimum potrzeb i wpłynęły na wzrost liczby ludności. Różnicowanie się tej ludności w ówczesnych warunkach ekonomicznych spowodowało powstanie warstwy możnych, która rozsadziła pierwotną wspólnotę rodową, stworzyła organizację wojskową i państwową w zakresie małego

terytorium, wchłoniętego później przez większe twory polityczne. Ów gródek chełmżyński, jak wiele innych rozsianych na całym obszarze ówczesnych ziem polskich, był widomym znakiem zaczątków nowej, feudalnej organizacji społeczno-gospodarczej i politycznej.

II. Powstanie miasta i rozwój w okresie feudalnym

W okresie pierwszych Piastów teren obecnej Chełmży był częścią państwa polskiego i dzielił jego losy. W XIII w. Ziemia Chełmińska należała do Mazowsza sąsiadującego z pogzańskimi Prusami, wspólnie z Mazowszem narażona na ich napady. Konrad Mazowiecki, zdecydowany "rozwiązać" problem pruski, zorganizował szereg kolejnych akcji zmierzających do chrystianizacji i podboju Prus. Wymienimy tu tylko powołanie specjalnego biskupa dla Prus, Chrystiana i wyposażenie go dobrami leżącymi w Ziemi Chełmińskiej. Dokument donacyjny z 5.VIII.1222 r. wymienia wśród innych miejscowości osadę obronną Łozę, poprzedniczkę Chełmży. Nazwa ta odpowiadała topograficznemu położeniu osady. Było to miejsce otoczone bagnami i jeziorami. Powołanie z kolei przez księcia Konrada Krzyżaków i oddanie im Ziemi Chełmińskiej spowodowało ze strony biskupa Christiana cesję jego posiadłości tam położonych na rzecz nowych użytkowników w 1230 r.

Wtedy weszła Ziemia Chełmińska w orbitę konsekwentnej polityki germanizacyjnej Zakonu. Zakon Krzyżacki miał określone zasady polityki narodowościowej. Duchowieństwo świeckie, od biskupa począwszy, a na średnich godnościach kościelnych skończywszy, cała warstwa rycerzy

świeckich dzierżących ziemię wzamian za obowiązek służby wojskowej, oraz kupcy i rzemieślnicy cechowi byli przeważnie Niemcami. Zakon sprowadzał ich w miarę potrzeby z Rzeszy niemieckiej preferując pewne okolice na rekrutację mieszczan a inne - na rycerzy. Natomiast najniższe duchowieństwo, pospólstwo miejskie i chłopci **poddani** mogli być Polakami lub Prusami. Te grupy społeczne, pozbawione zarówno praw jak i znaczenia, znajdowały się na najniższym szczeblu hierarchii feudalnej.

W 1243 r. bulla papieska uregulowała ostatecznie organizację kościoła w posiadłościach krzyżackich przez utworzenie 4 biskupstw. Biskup chełmiński Heidenreich otrzymał 1/3 ziem i dochodów ~~Ziemi~~ Chełmińskiej wraz z miejscowościami Łozą, Wąbrzeźnem, Lubawą i Kurzętnikiem. Biskup w granicach swych posiadłości był ograniczonym władcą feudalnym, sprawował władzę świecką, nie płacił Zakonowi danin, natomiast jego poddanych obowiązywała służba wojskowa. Ponadto biskup sprawował sądownictwo I instancji w sprawach karnych, a II instancji w stosunku do sądów ławniczych.

W 1251 r. biskup Heidenreich obrał Łozę na stolicę diecezji, erygując kapitułę i rozpoczynając budowę katedry i zamku. Prawdopodobnie wtedy otrzymała Łoza wraz z przywilejem lokacyjnym prawo miejskie i nową nazwę niemiecką, która powstała z połączenia nazwy Kulm /Chełmno/ ze słowem See /jezioro/ przybierając w rozmaitej transkrypcji brzmienia: Culmensee, Culmensehe, Colmensehe etc., w końcu Kulmsee. Pierwsza część nowej nazwy niemieckiej "Kulm" nawiązywała zapewne do nazwy Chełmna, po niemiecku Kulm, które przed przeniesieniem stolicy Zakonu do Malborka było ośrodkiem administracyjnym i wzor-

cen prawnym /prawo chełmińskie/ dla Ziemi Chełmińskiej i nowych zdobytych na Prusach posiadłości krzyżackich. Chociaż nie dochował się dokument lokacyjny, to sam układ miasta świadczy, że założono je według schematu miast średniowiecznych lokowanych na prawie magdeburskim. Z kwadratowego rynku z ratuszem pośrodku prowadziły ulice do bram: Bocznej, Toruńskiej, Grudądzkiej i Południowej. Regularną kratę ulic obejmowały mury, które wytyczyły półkuliście przebieg ulic obwodowych. Nie dochował się żaden plan dawnej Chełmży. Herb miasta z XIII w. przedstawiał zrazu front katedry, z czasem upodobnił się do bramy miejskiej.

Kapitulę oddał biskup znowuż 1/3 swych ziem i dochodów. Kapituła składała się z 40 kanoników reguły św. Augustyna, a od 1288 r. z 24 kanoników reguły krzyżackiej. W 1466 r. kapituła wystąpiła z zakonu krzyżackiego. W czasach polskich miała godności zastrzeżone wyłącznie dla szlachty - w liczbie 7 oraz godności wymagające wykształcenia, tzw. doctorales, dostępne /rzecz charakterystyczna/ dla nieszlachty - w liczbie 5. Kapituła utrzymywała po kilku wikarych, kapelanów, chórzystów oraz szkołę parafialną. Posiadała obok katedry własne domy mieszkalne, rozebrane w połowie XIX w. Do kapituły należały wsie: Bielczyny, Biskupice, Chełmża - wybudowanie, Stara i Nowa Archidiakonka, Kuchnia, Kończewice, Morczyny, Skąpe, Witkowo a w ziemi lubawskiej: Brzozie Polskie, Boleszyzna i Radoszki. Stanowiło to według danych z XVII w. około 600 włók ziemi /9000 ha/. W tych ogromnych posiadłościach prowadzono gospodarę systemem trójpolówki osiągając nieznaczne w porównaniu z obecnymi zbiory. Na pierwszym miejscu stała produkcja żyta, potem owsa, jęczmień a na końcu pszenicy. Uprawiano groch, gry-

kę, len, konopie, rzepak. Poza tym kapituła posiadała winnice i chmielnik. Hodowla zwierząt gospodarskich stała na jeszcze niższym poziomie. Według "Inwentarza Dóbr Biskupstwa Chełmińskiego" w XVIII w. w obrębie biskupich posiadłości było tylko 37 krów, 76 koni, 172 woły, 53 sztuk młodzieży, 8 źrebiąt, 297 świń i około 1200 szt. drobiu. Główną siłą pociągową były woły. Prócz tego kapituła miała połowę dochodu biskupiego z 2 jezior i udział w płóznem dla biskupa w ilości 200 korcy pszenicy i żyta. Sciągała też opłaty z ogrodów w mieście na utrzymanie szkoły parafialnej.

Katedra w Chełmży pod wezwaniem św. Trójcy, budowana od 1251 do 1359 r., a po zniszczeniu w 1422 r. odbudowana wspanialej niż poprzednio, stanowi do dziś okazłą budowlę ceglana w stylu gotyckim, o układzie halowym, o nawach trójprzęsłowych, sklepieniu gwiazdzistym, bogato zdobionym szczycie schodkowym i wnętrzu zawierającym sprzęt barokowy i rokokowy. Ściany jak zwykle ozdobione są nagrobkami i epitafiami. Ostatni pożar w 1950 r. wyrządził wiele szkód. W katedrze podobno ma się znajdować grób św. Juty pustelnicy, zmarłej w Bielczynach w 1264 r., do dziś nieodnaleziony. Był to cel pielgrzymek okolicznej ludności, a nawet królów polskich. W XVI w. odwiedził grób Zygmunt August, a w 1627 r. Zygmunt III z żoną Konstancją i synem Władysławem.

Poza katedrą Chełmża posiadała parafialny kościół św. Mikołaja oraz franciszkański św. Jerzego. W Chełmży znajdował się zamek biskupi /niezachowany/, ale biskup rzadko w nim rezydował. Rezydencja jego znajdowała się: w latach 1230-1402 na przemian w Chełmie lub Chełmży,

w latach 1402-1772 w Lubawie,
" " 1772-1823 w Chełmży,
od 1823 r. do dziś w Pelplinie.

Natomiast często odbywały się w Chełmży synody diecezjalne, mianowicie w latach 1345, 1416, 1438, 1481, 1583 i 1605. W latach 1444-1453 była Chełmża miejscem zebrań stanów pruskich.

Na tle pewnej okazałości i dobrobytu życia kościelnego bardzo niepozornie przedstawiało się życie miasta i mieszczan. Skutek wielkiego pożaru miasta w 1531 r. nie dochował się pierwotny dokument lokacyjny biskupa Meidenreicha z XIII w. ani księgi miejskie z całego okresu panowania Zakonu. Organizację władz miejskich poznajemy z przywileju biskupa Tiedemana Giese z 1547 r., nadającego miastu ponownie prawo magdeburskie. Stosunki gospodarcze poznajemy z ksiąg ławniczych i miejskich obejmujących okres od wielkiego pożaru do końca Rzeczypospolitej, przechowywanych w Archiwum Państwowym w Toruniu. Księgi te, z początku prowadzone po niemiecku, od połowy XVI w. pisane były w języku polskim, świadcząc o podwójnym procesie społecznym: polonizacji niemieckiego mieszczaństwa oraz awansie czysto polskich rodzin przechodzących do grona wcale nieraz zamożnych honorarjów miejskich. W tym też czasie spolszczeniu uległa niemiecka nazwa miasta, które odtąd nazywa się Chełmża.

Według przywileju biskupa Tiedemana Giese organizacja władz miejskich dzieliła się na 3 ordynki: I - burmistrz i radni mianowani przez biskupa, II - sędzia mianowany przez biskupa i 6 do 10 ławników wybieranych przez patrycjat-gminę, III - trymun ludu /tribunus plebis/ z dziesięciu towarzyszami wybieranymi przez gminę-pospólstwo.

Miasto pobierało opłaty sądowe, czynsz od kramów z płótnem, od rzeźników, piekarzy, kuśnierzy, tkaczy, szewców, z łaźni i browarów. Z kolei miasto musiało płacić biskupowi od każdego rzeźnika i piekarza kamień słodowy, a od każdego kramu połowę czynszu rocznego, także arendę 30 florenów za "rybitwę" letnią i zimową. Biskup miał też udział w opłatach sądowych powyżej 4 solidów. Miasto miało prawo urządzania 2 targów rocznie: na św.Trójcę i na niedzielę po św.Mikołaju dla mieszczan i przyjezdnych. Gmina chełmińska była biedna, gdyż nie miała własnej ziemi. Mieszczanie wprawdzie utrzymywali się przeważnie z rolnictwa, ale gospodarzyli na 60 włókach ziemi, lasu i wód biskupich. Franciszkanie użytkowali 10, a kaznodzieja 4 włóki. Razem stanowiło to 74 włók biskupich uprawianych i użytkowanych przez mieszkańców Chełmy. Bywały lata, gdy obszar rolny wzrastał do 77 włók. Za włókę na św.Marcina trzeba było płacić biskupowi 1 fl.15 gr. oraz 2 korce owsa oraz w ramach szarwarku trzeba było zwozić w promieniu 4 mil zboże biskupie do śpichrzów, załatwiać pocztę biskupią i w czasie żniw dostarczać po 1 komorniku do Papowa na tkokę na 1 dzień.

Łany mieszczkańskie leżały przed bramami miasta podzielone systemem trójpolówki w kierunku Pluskowęs, Browiny i Wielkiego Ostrowa. W każdym z tych pól miał każdy obywatel $\frac{1}{3}$ swojej ziemi.

Drugorzędny charakter drogi komunikacyjnej między Chełmem a Toruniem, przy której leżała Chełmża, brak bezpieczeństwa dróg, silna konkurencja Torunia nie stwarzały koniunktury do rozwoju dalekosiężnego handlu. Samowystarczalność ludności wiejskiej w zakresie żywności,

odzieży, sprzętu i narzędzi ograniczała zakres dość słabej wymiany między miastem i wsią. Z powyższego wynika, że zarówno handel, jak i produkcja rzemieślnicza mieszczan chełmińskich miały charakter lokalny.

Skromna zamożność, którą zyskiwali mieszczaństwo w okresach pokoju i pomyślności państwa, ginęła bezpowrotnie w czasach zamieszek politycznych i klęsk żywiołowych.

W XIII w. nękały Chełmę groźne napady Jadźwingów i Prusów, szczególnie w czasie wielkiego powstania pruskiego przeciwko Krzażakom. Kroniki zanotowały cztery napady pruskie w latach 1268 i 1277 i jeden napad Jadźwingów w 1286 r. Gród chełmiński chociaż słabo ufortyfikowany zdołał się obronić przed niespokojnymi sąsiadami, okolica jednak uległa spustoszeniu.

Wiek XIV i XV - to znów szereg wojen polsko-krzyżackich. W 1422 r. wojska litewskie i tatarskie spaliły część katedry. Na początku wojny 13-letniej biskup i kapituła złożyli hołd królowi Kazimierzowi. W toku końcowych działań wojennych w 1466 r. miasto zostało spustoszone. Wiek XVI stanowił okres wyjątkowo pomyślny, gdyż nie było zniszczeń wojennych. Zanotować jednak należy fatalny pożar z 1531 r., który strawił miasto, stare księgi ławnicze i ważne dokumenty miejskie. Pod koniec XVI w. przeszła przez ziemię chełmińską "czarna śmierć".

W XVII i na początku XVIII wieku rozgrywały się wojny szwedzkie, po nich, po śmierci Augusta II, wojna sukcesyjna polska. Przyniosły one ruinę gospodarczą całej Rzeczypospolitej, a Chełmę niszczyły pożarami i kontrybucjami.

W 1762 r. totalny pożar dokończył klęskę miasta. Były wypadki, że mieszczaństwo nie mogąc odbudować gospodarstw rezygnowali z nich na rzecz miasta. Miasto zadłużało się na drobne kwoty u okolicznej szlachty lub kościoła, np. w 1771 r. miasto pożyczyło u Nosarzewskiego z Dubielna 600 fl., od kościoła 200 fl., w 1772 r. znów u Nosarzewskiego 100 fl. na 5% i w 1773 r. znów od kościoła 300 fl. na 4%. Według późniejszej o kilka lat zapiski znajdowało się wtedy w Chełmży tylko 67 dymów - była to więc prawie wieś. Upadek miasta zbiegł się z katastrofą ogólnopaństwową.

III. Rozwój miasta w okresie kapitalizmu

W I rozbiórce Polski w 1772 r. Chełmża przypadła Prusom i została sekularyzowana. W tym roku rozporządzeniami z 1 i 2 XI /Kabinettsorder/ państwo pruskie przejęło wszystkie biskupie i kapitulne posiadłości ziemskie. Połowę szacowanej renty otrzymał kościół gotówką. Duchowieństwo przeszło na utrzymanie rządu. Bulla papieska z 16.VI.1821 r. /De salute.../ przeniosła stolicę diecezji i rezydencję biskupa do Melplina, do skasowanego wielkiego opactwa Cystersów. Kościół franciszkański w Chełmży spalił się w 1827 r., parafialny św. Łikotąja przejęli protestanci, katedra stała się kościołem parafialnym. W ten sposób Chełmża straciła swój dotychczasowy charakter regionalnego centrum kościelnego.

W 1821 r. Chełmża otrzymała nowoczesny urząd miejski według pruskiej ustawy o miastach /Preussische Staedteordnung/. W tym samym roku ukończono w Prusach uwłaszczenie włościan /ustawy z 1811 i 1821 r./, a w 1849 r. znie-

Rozwój miasta Chełmża - Development of the town of Chełmża

Tabela 1 - Table 1

Rok	Obszar	Domy miesz- kalne	Budynki gospo- darowe	Ludność łącznie	Katolicy	Ewangeliści	Inni	Polacy	Niemcy	Żydzi	Inni
Year	Area	Dwell- ing houses	Outbuild- ings	Population altogether	Catholics	Evangelics	Others	Poles	Germans	Jews	Others
1789	-	67	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1868	7.515 mórg	180	410	2.378	1.342	800	236	-	-	-	-
1885	1.753 ha	-	-	4.968	3.063	1.626	279	-	-	-	-
1895	1.753 ha	-	-	7.579	5.216	2.073	290	-	-	-	-
1910	1.788 ha	466	2.258	10.612	-	-	-	7.695	2.868	-	49
1921	-	535	-	10.648	9.565	999	84	9.688	950	6	40
1928	-	-	-	14.200	-	-	-	-	-	-	-
1931	-	568	-	11.098	-	-	-	10.526	418	68	86
1934	2.013 ha	-	-	12.000	-	-	-	-	-	-	-
1939	-	-	-	13.000	-	-	-	-	-	-	-

Wykaz przedsiębiorstw i instytucji w Chełmie w 1935 r.
List of businesses and institutions at Chełm in 1935

Tabela 2 - Table 2

Fabryki Factories	Warsztaty rzemieślnicze Craftsman's workshops	Handel Trade	Targi Fairs	Spółdzielnie Co-operatives	Banki Banks
1 cukrownia 1 młyn rolniczych 1 gsebieni i gusików 1 smoły i papy 2 cegielnie 1 tartak 1 młyn parowy 2 drukarnie 2 mleczarnie parowe 2 zakłady: mech. stolarki 1 beczek do masła 1 osu i wód mineralnych 1 roslownia piwa	11 piekarskich 10 rzeźničkih 14 stolarskich 18 szawskich 12 krawieckich 3 siodlarskie 5 zegarmistrzowskich 2 murarskie 2 kamieniarskie 3 ogrodnicze 2 studniarskie 1 rybackie	2 apteki 3 drogerie 21 spożywczych 4 se słodowymi 18 s konfekcją i tkaninami 3 wyrobów żelazn. 4 opalowe 5 z mąką i zbożem	1/ "targi wiel- kie na bydło 1 nierogacizną 9 x w roku 2/ targi tygod- niowe	"Rolnik"	Bank Ludowy Komunalna Ka sa Oszczęd- ności Vereinsbank
Przedsiębiorstwa użytecz- ności publicznej Public utility undertakings	Instytucje i urzędy Institutions and offices	Szkoły Schools	Instytucje kulturalne Cultural institutions	Instytucje opieki społecz. Social welfare institutions	
gasownia wodoociągi kanalizacja rzeźnia elektryczność /z Gródka/	Zarząd Miejski Gmina Chełm Sąd Grodzki Urząd Skarbowy Urząd Pocztowy Szpital Powiatowy Katolicki Urząd Parafialny Ewangelicka Gmina Reformowana	1 przedszkole 3 VII-klasowe szkoły powszechne Państw. Gimnazjum i Li- ceum Humanistyczne Szkoła Rolnicza Pom. Isby Rolniczej Wieszczerowa Szkoła Zawodowa	1 świetlica 3 sale koncertowe 1 kino 1 strzelnica 1 biblioteka TCL 2 przystanki wioślars- kie Dom Katolicki	Kasa Chorych Miejski Dom Ubogich Przytułek kato- licki Przytułek ewan- gelicki	

siono patrymonialną administrację i sądy panów nad chłopami.

Były to etapy usuwające feudalny porządek społeczny i przygotowujące warunki do rozwoju kapitalistycznych stosunków społeczno-gospodarczych. W tym długim okresie przejściowym Chełmża wegetowała rozbudowując się bardzo powoli wzdłuż 2 głównych gościńców: toruńskiego - w kierunku południowym i chełmińskiego - w kierunku północno-zachodnim. Była ona w tym czasie głównie siedzibą władz państwowych i komunalnych. Przeżyła ostatnią wielką epidemię cholery. Miała zaledwie małe fabryczki płótna i farbiarnie. Mimo że miasteczko było niewielkie i słabo rozwinięte pod względem gospodarczym, napłynęła do niego w tym okresie pewna liczba ludności niemieckiej, przeważnie urzędniczej. Statystyka z 1868 r. wykazuje następujące dane:

obszar miasta	7.515 morgów
ilość domów mieszkalnych	180
ilość zabudowań gospodarczych	410
liczba ludności	2.378
liczba katolików	1.342
liczba ewangelików	800

Statystyka protestantów i katolików daje przybliżony podział na Polaków i Niemców. Zanotować należy pobyt w Chełmży w latach 1849 i 1850 Juliana Prejsa, znanego pod pseudonimem Sjerp-Polaczka, wydawcę "Biedaczka, czyli Pisemka czasowego dla biednego Ludu" i kalendarzy ludowych; właściciela drukarni, oryginała, piszącego dziwacznym, pseudo-ludowym stylem. Wydawnictwa jego cieszyły się pewną popularnością wśród ludzi prostych, kres jego działalności w Chełmży położyla pruska ustawa prasowa z 25.VI.1850 r. wymagająca od wydawców gazet politycznych kaucji 1000 talarów, która przepadała po trzykrotnym ukaraniu wydawcy za przestępstwa prasowe. Takim

kapitałem Prejs nie dysponował i zwinąwszy swą działalność wyprowadził się z Chełmży po dwuletniej działalności.

Gwałtowny wzrost w stosunku do poprzedniego wolnego tempa rozwoju zaznaczył się dopiero w ostatnich dwu dziesiątkach lat XIX w. Chełmża, nie przestając być małym miastem, wkroczyła w okres pełnego rozwoju stosunków kapitalistycznych. Decydującym czynnikiem stało się budowanie tu przez akcyjny kapitał niemiecki w 1882 r. wielkiej cukrowni, powiększonej po pożarze 1904 r. tak, że stała się ona wówczas największą w Europie. Cukrownia ta przed I wojną światową produkowała rocznie ponad 200 000 q cukru, przerabiała ponad 2,5 miliona q buraków. Powstanie tego giganta wymagało odpowiedniej organizacji transportu i komunikacji. W 1882 r. zbudowano linię kolejową Toruń-Grudziądz, w 1894 r. linię Bydgoszcz-Uniśław-Kowalewo, w 1901 r. linię Chełmża-Neżno. Pięć doskonałych szos połączyło Chełmżę z buraczanym zapleczem.

Konsekwencją powstania cukrowni były zmiany ludnościowe. Napłynęli Niemcy związani z kientownictwem technicznym i administracją cukrowni, poza tym przedsiębiorcy, kupcy, rzemieślnicy, przedstawiciele wolnych zawodów. Liczba ich w 1910 r. osiągnęła maksimum: 2.868 ludzi /patrz tabela I/. Tworzyli oni górną, najbogatszą warstwę ludności. Ale równocześnie napłynęła z wiejskiej okolicy wielka fala robotniczej ludności polskiej, przez co Chełmża nabrała charakteru miasta robotniczego.

Sama cukrownia zatrudniała w czasie kampanii do 1.500 robotników, a podczas pozostałych miesięcy roku tylko 150. Kampania trwała zrazu 4, a później 2-3 miesiące. Wprawdzie wkrótce powstały w mieście tak korzystnej komunikacji

i dużej podaży siły roboczej liczne zakłady przemysłowe, usługowe i handlowe, lecz prężniej rosła liczba ludności niż liczba fabryk mogących dać jej zatrudnienie. Znaczna więc część robotników chełmskich wyjeżdżała okresowo na roboty bądź w okolice do prac rolnych, bądź do Niemiec do pracy w przemyśle lub na sezonowe roboty rolne; wracała natomiast do Chełmska na czas kampanii w cukrowni. W ten sposób rozkładował się miejscowy nadmiar siły roboczej.

Wśród polskiej ludności Chełmska, która w większości należała do klasy robotniczej, zaczęła się budzić przed pierwszą wojną światową inicjatywa gospodarcza i społeczna. Zaczęły powstawać gospodarcze placówki spółdzielcze, takie jak "Rolnik" i Bank ludowy, oraz prywatne sklepy detaliczne. Pojawili się Polacy wśród przedstawicieli wolnych zawodów. Od 1894 r. istniał oddział towarzystwa gimnastycznego "Sokół", które stanowiło przejaw aspiracji narodowych. Dominacja żywiołu niemieckiego była jednak bardzo wielka.

Z powyższego wynika, że Chełmska przed I wojną światową była miasteczkiem uprzemysłowionym, dysponującym wielką rezerwową armią pracy, co stwarzało dogodne warunki miejscowym kapitalistom, a utrudniało normalny rozwój klasy robotniczej.

Rozbudowa przestrzenna miasta postępowała dalej. Powstało kilka nowych dzielnic, jak Jar Stróżal, Buczek i Villa Nowa a ponadto w części zachodniej miasta - dzielnica robotnicza. Miasto zostało skanalizowane.

Przegrana militarna cesarstwa niemieckiego w 1918 r. i równoczesne postawienie na forum międzynarodowym sprawy odbudowania państwa pol-

skiego stworzyło na Pomorzu stan napięcia politycznego między ludnością polską a niemiecką. Wojskowi niemieccy z demobilizującej się armii utworzyli uzbrojone bandy mające na celu zwalczanie polskiej inicjatywy politycznej i utrzymanie siłą status quo. W 1919 r. 28 stycznia napadły na Chełmżę dywersyjne oddziały niemieckie Rossbacha i mimo samorzutnej obrony Polaków zdobyły miasto. Był to ciężki okres dla mieszkańców. Niemcy wzięli zakładników i wywieźli ich do więzienia śledczego w Grudziądzu, skąd wypuszczeni zostali dopiero pod koniec 1919 r. Byli to: B.Kurzętkowski, późniejszy wieloletni burmistrz Chełmży w XX-leciu, lekarz weterynarii Fr.Górski, rektor szkoły T.Cymbrowski, kupcy T.Rochon, St.Strzelecki, M.Grabowski, inż. L.Goga i dwaj mistrzowie rzeźniccy J.Janiszewski i W.Bilski. Oprócz nich na krótszy czas aresztowani zostali ks. wikary Wrycza, rolnik K.Siudowski, Fr.Lewicki, St.Nehring późniejszy radny miejski PPS-owiec i St.Grzegorski. Wkroczenie wojsk polskich 21.II.1920 r. uwolniło Chełmżę i włączyło ją do odbudowanego państwa polskiego.

Po skończonej wojnie i ustaleniu nowych granic wielka ilość Niemców sprzedała swe własności opuszczając Chełmżę i jej okolice. Wszystkie te przewroty dezorganizowały czasowo życie gospodarcze. Produkcja cukrowni chełmżyńskiej osiągnęła swoje minimum w 1919/20 r. spadając do 65.530 q cukru. Lecz już w 1921/22 r. podniosła się do ponad 110.000 q, co świadczyło o stosunkowo szybkim przezwyciężeniu kryzysu. Polacy przejęli placówki gospodarcze i administracyjne zajmując dominujące stanowisko w życiu miasta.

W dwudziestoleciu międzywojennym nastąpiło przyłączenie miasta do sieci elektrycznej Pomorskiej Elektrowni Krajowej w Gródku, Magistrat zakupił tereny ogrodnicze i nieruchomości o obszarze 6 ha pod boisko sportowe. Przy pomocy "Towarzystwa Upiększenia Miasta" założył piękną promenadę wzdłuż jeziora. Miasto powiększyło się jeszcze przez parcelację okolicznych folwarków osiągając w 1934 r. powierzchnię 2013 ha. W skład gminy miejskiej weszły:

- 1/ Archidiakonka przedmieście
- 2/ Buczek Miejski - wybudowanie
- 3/ Chełmża miasto
- 4/ Chełmińskie przedmieście
- 5/ Knapszytk
- 6/ Kuchnia - osada
- 7/ Strużal - folwark

Liczba ludności wzrosła od końca wojny o 1350 osób dochodząc /patrz tabela I/ do 12 000. Z 2868 Niemców w 1910 r. pozostało w 1931 r. zaledwie 418. Zaznaczyć należy, że ta garstka Niemców reprezentowała niewspółmierny do ich liczby potencjał gospodarczy, np. większość akcji cukrowni znajdowała się w rękach niemieckich. Chełmża liczyła w 1934 r. 18 zakładów przemysłowych /w tym cukrownia/, 83 zakłady rzemieślnicze, 60 sklepów handlowych, 3 banki, liczne urzędy, zakłady użyteczności publicznej, instytucje kulturalne, szkoły, zakłady opieki społecznej /patrz tabela II/. Wszystko to składało się na obraz miasta wprawdzie niewielkiego, ale uprzemysłowionego i niezłe wyposażonego w urządzenia komunalne. Zawodowy skład ludności przedstawiał się następująco:

- rzemieślnicy
- kupcy
- urzędnicy

rolnicy	3%
robotnicy	70%

Powstanie państwa polskiego wywarło szczególny wpływ na położenie części robotników chełmyńskich stwarzając zjawisko stałego bezrobocia. Ustała sezonowa emigracja gospodarcza do Niemiec, która przed I wojną światową obok równie sezonowej pracy w cukrowni stanowiła podstawę egzystencji klasy robotniczej w Chełmży. Okoliczne majątki ziemskie kontraktowały na czas żniw i wykopków sezonowych robotników rolnych z terenów byłego Królestwa, bardziej fachowych a mniej wymagających, posiłkując się bezrobotnymi z Chełmży dorywczo i dość niechętnie. Nasilenie bezrobocia zmieniało się stosownie do pory roku. Największe bywało zimą po zakończeniu kampanii cukrowniczej, zmniejszało się latem, kiedy robotnicy znajdowali zatrudnienie w cegielni, tartaku, przy pracach leśnych, drogowych, rolnych lub doraźnych, organizowanych specjalnie przez magistrat. Oprócz prawie regularnej rytmiczności lokalnej podlegało jeszcze bezrobocie w Chełmży fluktuacji ogólnopolskiej koniunktury gospodarczej osiągając największe natężenie w okresach kryzysowych, które nie zanikało nigdy. W latach "wielkiego kryzysu"/1929-1932/ zmniejszyła się nawet liczba stałych mieszkańców miasta /patrz tabela 1/. Liczba bezrobotnych wraz z rodzinami wahała się zimą od 16 do 20% ogółu ludności /dane szacunkowe na podstawie akt magistratu miasta Chełmży dotyczących bezrobotnych za lata 1920-1932/.

Akcja pomocy bezrobotnym stanowiła stały przedmiot troski rady miejskiej i magistratu. Przy niedostatecznych zasobach własnych miasto w różnych latach uzyskiwało pożyczki z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, lub Banku Gospodar-

stwa Krajowego lub wręcz dotacje państwowe na organizowanie prac doraźnych dla bezrobotnych nie pobierających zasiłku z tytułu bezrobocia. Miasto obracało w ten sposób uzyskane dość znaczne fundusze na brukowanie ulic, porządkowanie dróg, parku, boiska, przystani i łazienek nad jeziorem, konserwację instalacji miejskich, wreszcie budowę domu ludowego i baraków mieszkalnych, porządkowanie otoczenia dworca kolejowego i fabryki "Romovin", remont szkół powszechnych. Wszystkie te prace doraźne, chociaż gospodarczo uzasadnione, nie stwarzały jednak nowych, stałych źródeł zatrudnienia. Stanowiły więc tylko chwilową ulgę w stałej chorobie bezrobocia. Wynikało to z ustroju państwa kapitalistycznego, które organizowanie produkcji pozostawiało - z nielicznymi wyjątkami - inicjatywie prywatnej.

Logiczną konsekwencją takiego stanu rzeczy był polityczny radykalizm robotników chełmżyńskich objętych wpływami stronnictw robotniczych różnych odcieni: PPS, KPP, NPR etc. Szereg wystąpień demonstracyjnych zapoczątkowały w czasie I wojny światowej kobiety, które w 1917 r. urządziły manifestację przeciwgłodową. Stałe bezrobocie w Chełmży w dwudziestolecie doprowadzało robotników do częstych demonstracji i incydentów. Reagowali oni też żywo na walkę polityczną i strajki w innych środowiskach robotniczych. W 1936 r. duża grupa robotników pomaszerowała z Chełmży do Torunia, by wziąć udział w demonstracyjnym pochodzie zakończonym salwą policji i śmiercią komunisty Nowickiego. W radzie miejskiej czynny był PPS-owiec, radny St. Nehring, stały rzecznik bezrobotnych chełmżyńskich. nierozwiązany problem stałego bezrobocia ciążył nad życiem miasta do końca dwudziestolecia.

Podczas II wojny światowej znalazła się Chełmża w obrębie niemieckiej prowincji Danzig-Westpreussen. Nastąpiło zupełne wywłaszczenie Polaków, połączone z polityką eksterminacji z jednej strony i ze sztuczną germanizacją, poprzez stworzenie tak zwanej III grupy narodowościowej niemieckiej, z drugiej strony. Równocześnie napłynęła wielka fala Niemców zarówno z Rzeszy, jak i repatriantów ze wschodniej Europy. Zajęli oni wszystkie pozycje gospodarcze i społeczne spychając Polaków do roli pariasów. Była to kolejna klęska żywiołu polskiego. Jednak dalszy rozwój wypadków wykazał, jak krótkotrwałe były sukcesy germanizacyjne. Po zakamaniu się i likwidacji frontu wschodniego w 1945 r. po zwycięstwach armii radzieckiej Niemcy uciekli z Chełmży, przy czym miasto nie uległo większym zniszczeniom. Po wojnie Chełmża bardziej niż kiedykolwiek w swoich dziejach stała się miastem o ludności jednolicie polskiej.

Krótką rekapitulacją rozwoju dziejowego Chełmży ukazuje ją zrazu jako feudalne miasteczko biskupie, które w XIX w. przeobraziło się w przemysłowy ośrodek kapitalistyczny. Koniec II wojny światowej zamknął kapitalistyczny rozdział w historii Chełmży.

LITERATURA

Źródła

Urząd parafialny przy Katedrze w Chełmży
Katolickie księgi metrykalne od 1699 r.

Archiwum w Toruniu
Ewangelickie księgi metrykalne
Księgi ławnicze Chełmży z lat 1524-1773

Muzeum w Toruniu
Ewidencja znalezisk archeologicznych regio-
nu.

Publikacje

1. B a l t i c u s /Łukomski Zb./ - O Sjerp-
Polaczkę literacie i drukarzu, Toruń 1936.
2. Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z
r. 1614. Wydał ks. A. M a n i k o w s k i ,
Fontes, t. XXII, Toruń 1926.
3. K o s t r z e w s k i J. - Osada starszej
ceramiki wstęgowej w Chełmży, Rocznik Mu-
zeum Wielkopolskiego, Poznań 1928.
4. K u j o t St. - Dzieje Prus Królewskich,
Roczniki Tow. Naukowego w Toruniu, t. XX -
XXIV, XXIX - XXXI, 1913-1918.
5. Ł a z ę g a R. /Chudziński A./ - Ziemia
Chełmińska-Michałowska, "Wisła", t. 4, 1890.
6. Ł u k o m s c y Zb. i K. - Księgi chełmżyń-
skiego sądu ławniczego z XVI w. jako źródło

do badań stosunków obyczajowych, gospodar-
czych i narodowościowych miasta, Toruń 1935.

7. M a e r c k e r H. - Geschichte der länd-
lichen Ortschaften und der 3 kleineren
Städte des Kroeises Thorn, Danzig 1899-
1900.
8. Monografia Wielkiego Pomorza i Gdyni, To-
ruń-Lwów 1939.
9. O k o n i e w s k i St.W. - Diecezja Cheł-
mińska - zarys historyczno-statystyczny,
Pelplin 1928.
10. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego,
Warszawa 1880, t.I.
11. Słownik geograficzny państwa polskiego,
Warszawa 1936, zesz.8.
12. W i n n i g A. - Der deutsche Ritterorden
und seinen Burgen, Königstein 1940.

Jadwiga MACHINKO

Ludność i funkcje gospodarcze Chełmży

Wstęp

Praca niniejsza uwzględnia tylko te działy życia gospodarczego Chełmży, które nadają miastu specyficzne piętno. Szerzej potraktowano więc przemysł, jako dominującą funkcję miasta oraz rolnictwo, które obok niego odgrywa wciąż jeszcze dosyć ważną rolę. Opracowano również strukturę demograficzną i zawodową ludności w celu wykazania oddziaływania tych funkcji na zatrudnienie ludności miasta.

Materiały do pracy uzyskano na podstawie bezpośrednich badań terenowych, a więc wywiadów przeprowadzonych w poszczególnych zakładach przemysłowych: państwowych i spółdzielczych, jak również na podstawie informacji i danych statystycznych, uzyskanych w Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Chełmży, Prezydium Powiatowej Rady Narodowej i Komisji Planowania Gospodarczego w Toruniu oraz częściowo w Wojewódzkiej Komisji Planowania Gospodarczego w Bydgoszczy.

Chełmża, której kolejne etapy rozwoju poznaliśmy w poprzednim artykule, weszła w nowy okres gospodarki socjalistycznej z wyraźnie ustalonymi podstawami egzystencji. Uległy one dalszej ewolucji w ostatnich latach. Małe miasteczko feudalne, położone o 20 km od Torunia, nie miało dużych szans rozwoju, dopóki nie powstały tu zakłady przemysłowe. Przemysł jest więc tą domi-

nującą funkcją miasta. Nie jest to jednak jedyna funkcja, z którą związane są zajęcia całej prawie ludności, tak jak np. w niektórych osadach przemysłowych Śląska. Chełmża, mimo że nie jest siedzibą powiatu, z punktu widzenia administracyjnego jest subpowiatowym ośrodkiem powiatu toruńskiego, pełni funkcje ośrodka lokalnego usługowego dla dość dużego zaplecza. Obejmuje ono teren w promieniu od 6 do 22 km. W jego zasięgu znajduje się część powiatu toruńskiego, chełmińskiego i wąbrzeskiego.

W granicach obszaru oddziaływania Chełmży odbywa się szeroka wymiana towarowa pomiędzy Chełmżą a okolicznymi wsiami. Handel i rzemiosło w mieście są nastawione na obsługę nie tylko ludności miasta, ale i wielu okolicznych wsi. Również usługi w zakresie lecznictwa, szkolnictwa i zatrudnienia mówią o ścisłym powiązaniu miasta z zapleczem. Chełmża pełni więc oprócz funkcji przemysłowej funkcję ośrodka lokalnego, którą zazwyczaj pełniły miasteczka feudalne na terenach rolniczych. Jest to stara funkcja Chełmży, która nie uległa zmniejszeniu przez rozbudowę przemysłu.

Wreszcie dość dużą rolę, jak na tak duże miasteczko, spełnia tu rolnictwo. Dzięki dużej przestrzeni objętej granicami miasta dostarcza ono przez gospodarkę rolną, ogrodową i hodowlaną środków do życia znacznej części ludności.

Ten złożony charakter gospodarczy miasta stanowi indywidualną cechę Chełmży. Jej funkcje i rozwój w ostatnim okresie nie dadzą się porównać z innymi małymi miastami Zatoki Chełmińskiej.

I. Struktura demograficzna i zawodowa ludności

Zaludnienie Chełmży po drugiej wojnie przechodziło zmiany i wahania, które można podzielić na trzy etapy:

Rozwój ludności Chełmży

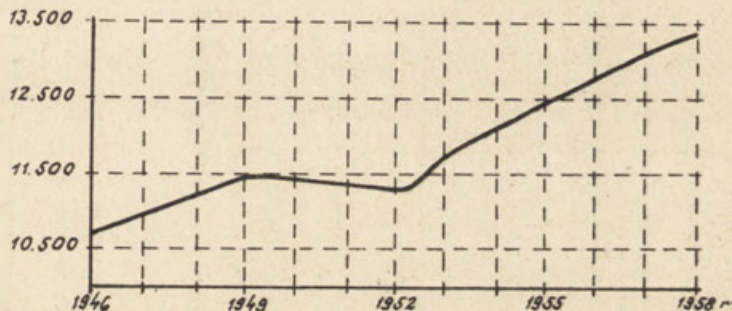
T a b e l a 1

Rok ^x	Ludność ogółem	Mężczyźni	Kobiety
1946	10 764	-	-
1949	11 490	4 972	6 518
1950	11 358	4 928	6 430
1951	11 397	4 967	6 430
1952	11 348	5 123	6 225
1953	11 827	5 377	6 450
1954	12 036	5 471	6 565
1955	12 443	5 780	6 663
1956	12 767	6 053	6 714
1957	13 100	6 100	7 000
1958	13 351	6 185	7 166

^x Według stanu z końca roku

W latach 1946-1949 obserwujemy niewielki wzrost ludności, w latach 1949-1952 mały spadek, natomiast od 1953 do 1958 r. stały i znaczny wzrost zaludnienia. Pierwszy okres był powiązany z przemieszczaniem ludności wywołanym wojną i stał pod znakiem jej powrotu oraz odbudowy życia miasta w pierwszym planie 3-letnim. Drugi okres, w którym zaznacza się spadek liczby ludności, jest typowy dla wielu małych miast w Polsce, które pod wpływem reorganizacji ustroju i budowy nowych form gospodarki socjalistycznej przechodzą kryzys gospodar-

czy. Likwidacja nadmiernie rozwiniętego pośrednictwa w handlu, powiązana z zamykaniem warsztatów rzemieślniczych, podcięła podstawy egzystencji małych miast. Chełmża przechodziła i tę fazę kryzysu, mimo rozwiniętego przemysłu. Okres ten trwa jednak w Chełmży stosunkowo krótko. Od 1953 r. następuje trzeci okres, w którym liczba ludności znacznie się powiększa.

Ryc.1. Zaludnienie Chełmży od 1946 do 1958 r.

Chełmża posiada duży przyrost naturalny. W 1953 r. wynosił on 15,4 ‰. Nieznaczny spadek ludności w drugim etapie tłumaczyć należy jedynie zjawiskiem odpływu ludności do innych miast. Ruch wędrowny z Chełmży w następnych latach był kompensowany przez napływ ludności. Świadczą o tym zestawienia: tab.2abc.

Z analizy zestawień wynika również, że w latach 1957-1958 znacznie wzrosła liczba osób zameldowanych w porównaniu z liczbą wymeldowanych. Zjawisko to było wyrazem dużego przyrostu naturalnego, który w 1958 r. wynosił 19,7 ‰ oraz podobnie jak w wielu innych miastach, dużego napływu ludności wiejskiej. Najwięcej przybyło ludności z powiatu toruńskiego. Odpływ z Chełmży był mniejszy i skierowany przeważnie do miast innych województw.

Ruch wędrownkiowy ludności

Tabela 2

a/

Rok	Zameldowani			Wymeldowani		
	ogółem liczba ludności	mężczyźni	kobiety	ogółem liczba ludności	mężczyźni	kobiety
1954	1 332	664	668	1 139	590	549
1955	1 370	671	699	1 146	550	596
1956	1 553	785	770	1 259	621	638
1957	1 817	928	889	1 455	712	743
1958	1 763	861	902	1 429	694	735

b/

Rok	Z a m e l d o w a n i										
	z tego samego powiatu		z innego powiatu		z innego województwa		razem z miast	razem ze wsi	z za- granicy	nowo- narodzeni	zmiany adresu
	z miast	ze wsi	z miast	ze wsi	z miast	ze wsi					
1957	7	130	70	81	125	57	202	268	4	395	948
1958	3	118	75	56	91	75	169	249	1	395	949

c/

Rok	W y m e l d o w a n i										
	do tego samego powiatu		do innego powiatu		do innego województwa		razem do miast	razem do wsi	za- granicę	zmarli	zmiany adresu
	do miast	do wsi	do miast	do wsi	do miast	do wsi					
1957	33	62	97	28	115	24	245	114	11	134	951
1958	-	63	101	46	119	25	220	134	5	128	942

Struktura zawodowa ludności w r. 1952

T a b e l a 3

Działy gospodarki	Ludność w %	Grupa mia- stotwórcza	Grupa uzu- pełniająca	Razem	w tym kobiety
Rolnictwo	3,5	-	400	400	194
Przemysł i rzemiosło	14,9	1 467	214	1 681	348
Budownictwo	1,5	166	-	166	18
Komunikacja i łączność	1,5	173	-	173	27
Obrót towarowy	1,7	96	100	196	105
Żywnienie zbiorowe	0,3	-	42	42	36
Gospodarka komunalno- mieszkaniowa	0,4	-	58	58	13
Nauka, oświata, kultura	0,3	43	43	86	49
Ochrona zdrowia i pomoc społeczna	0,1	52	19	71	57
Administracja, banki, organizacje społ.	0,3	10	28	38	16
Różne	0,2	-	26	26	12
R a z e m	24,7	2 007	930	2 937	875

Struktura zawodowa ludności Chełmży z końca 1952 r. odzwierciedla charakter funkcjonalny miasta /tab.3/. Ogólna liczba ludności w 1952 r. wynosiła 11 348 osób, w tym zatrudnionych było 2 937 osób, co stanowi 25,8%. Ilość osób zatrudnionych w Chełmży była mała, lecz większa od liczby zatrudnionych w niektórych miastach woj.bydgoskiego, gdzie wartość ta wahała się w granicach od 14,7% do 53,9%. Analiza zatrudnienia wykazała, że największy procent ludności pracującej zawodowo przypadał na grupę przemysłową i rzemieślniczą /14,9%. Znaczną część ludności, bo 3,5%, zatrudniało rolnictwo. Ogólna liczba osób zatrudnionych w grupie miastotwórczej - na którą składają się zajęcia związane z funkcją przemysłową i z funkcją ośrodka lokalnego obsługującego zaplecze - wynosiła 2 007, podczas gdy w grupie uzupełniającej, obsługującej ludność samego miasta, zatrudnionych było tylko 930 osób.

Bilans siły roboczej dla miasta uzyskać można z zestawienia grup wieku i zatrudnienia mieszkańców Chełmży. Dane z lutego 1953 r. przedstawia tabela 4.

Analiza tabeli 4 wykazuje, że w tym czasie w Chełmży grupa osób w wieku do 14 lat stanowi 30,8%, od 15 do 60 lat - 62,7%, a w wieku produkcyjnym - 6,5% ogółu ludności. Aby z grupy drugiej otrzymać ludność zdolną do pracy, wyłączone z niej uczącą się młodzież od lat 15 do 18, osoby niezdolne do pracy oraz pracowników zatrudnionych poza miastem:

1. młodzież szkolna /15-18 lat/	ok.	300	osób
2. niezdolni do pracy	"	120	"
3. zatrudnieni poza miastem	"	1 000	"
	-----		
		ok.	1 420 osób

Bilans siły roboczej w 1953 r.

T a b e l a 4

Grupy wieku	Ogółem ilość ludności	% ogólnej liczby ludności	Mężczyźni	Kobiety
0- 3	945	8,1	456	489
4- 6	1 011	8,6	493	518
7-14	1 654	14,1	738	916
15-18	2 111	18,0	1 003	1 108
19-59	5 235	44,7	2 255	2 980
ponad 60	756	6,5	364	392
razem	11 712	100,0	5 309	6 403

W 1953 r. w wieku produkcyjnym było 7346 osób, w tym kobiet 4088. Po odliczeniu około 1420 osób, otrzymano liczbę 5926 osób zdolnych do pracy. Ponieważ w mieście zatrudnionych było zaledwie 2937, w tym 400 osób utrzymywało się wyłącznie z rolnictwa, ilościowy stan osób niezatrudnionych wyrażał się liczbą 2989. Znaczną część tej liczby stanowiły kobiety.

Dla 1958 r. opracowany został przez Powiatową Komisję Planowania Gospodarczego znacznie dokładniejszy bilans siły roboczej. Podstawą ustalenia zasobów siły roboczej i jej podziału była analiza struktury wiekowej i zawodowej ludności.

Jak wynika z tabeli 5 w 1958 r. zmniejszyła się grupa ludności w wieku produkcyjnym na korzyść grupy w wieku poprodukcyjnym, która z 6,5% /w 1953 r./ wzrosła do 12,5%.

Bilans siły roboczej w 1958 r.
% ogółu

T a b e l a 5

Grupy wieku	Ogółem liczba ludności	% ogólnej liczby ludności	Mężczyźni	Kobie-ty
0-15	4 468	33,5	2 237	2 231
16-59	7 213	54,0	3 484	3 729
ponad 60	1 670	12,5	464	1 206
R a z e m	13 351	100,0	6 185	7 166

Zmianie uległa również struktura zawodowa ludności /tab.6/.

Struktura zawodowa ludności w 1958 r.

T a b e l a 6

Działy gospodarki	% lud-ności	ogólna liczba zatrud-nionych	w tym kobie-ty
1	2	3	4
I Rolnictwo	<u>6,4</u>	<u>856</u>	<u>557</u>
II Poza rolnictwem	<u>27,2</u>	<u>3 640</u>	<u>1 166</u>
1 Przemysł:	16,4	2 183	584
a/ rzemiosło	-	270	25
b/ chałupnictwo	-	23	19
2 Budownictwo	2,4	324	14
3 Transport i łącz-ność	1,7	232	38

c.d.

1	2	3	4
4 Obrót towarowy	3,4	454	287
5 Gospodarka komunalna i mieszkaniowa	0,5	65	13
6 Urządzenia kulturalno-socjalne	1,9	255	190
7 Administracja i wymiar sprawiedliwości	0,2	32	15
8 Organizacje polityczno-społeczne	0,1	11	3
9 Instytucje finansowe	0,2	26	20
10 Usługi nieprodukcyjne	0,4	58	2
Ludność pracująca ogółem	<u>33,6</u>	<u>4 496</u>	<u>1 723</u>

Zatrudnienie ludności wzrosło z 25,8% w 1952 r. do 33,6% w 1958 r. Najbardziej zwiększyło się zatrudnienie w rolnictwie, następnie w przemyśle, rzemiośle, w obrocie towarowym i w budownictwie. W Chełmży kształtuje się ono podobnie jak w Wąbrzeźnie /34%/. Jest dosyć niskie w porównaniu z innymi miastami woj.bydgoskiego, np. w Pakości, gdzie zatrudnionych jest 47% mieszkańców, w Solcu Kujawskim - 45%, w Toruniu - 40%. Zatrudnienie w Chełmży jest jednak znacznie większe od zatrudnienia w Trzemesznie - 24% i w Golubiu-Dobrzyniu - 21%.

Wykorzystanie siły roboczej i jej zasobów przedstawia tab.7. Zasoby siły roboczej w 1958 r. były większe niż w 1953 r. Znacznie wzrosło również zatrudnienie kobiet. Na ogólną liczbę 8913 ludzi zdolnych do pracy zatrudniono 4992 osoby co stanowi 56,0% wykorzystania zasobów siły roboczej. Natomiast w 1953 r. wykorzystano zasoby siły roboczej w 59%, a więc o 3% więcej

aniżeli w 1958 r. W porównaniu z danymi dla Torunia - gdzie wykorzystanie siły roboczej w 1958 r. wynosiło 70,7% - sytuacja w Chełmży pod tym względem przedstawia się mniej korzystnie.

Wykorzystanie siły roboczej i jej zasobów

T a b e l a 7

Wyszczególnienie	Ludność ogółem	Mężczyźni	Kobiety
1	2	3	4
A Zasoby siły roboczej /1+2+3/	8 913	4 464	4 449
1 Ludność w wieku zdolności do pracy	7 213	3 484	3 729
2 Ludność pracująca pomimo przekroczenia wieku zdolności do pracy	1 500	900	600
3 Ludność pracująca pomimo nie osiągnięcia wieku zdolności do pracy	200	80	120
B Podział zasobów siły roboczej /I+II-III+IV-V+VI/	4 992	3 131	1 861
I Ludność pracująca ogółem	4 496	2 773	1 723
a/ poza rolnictwem	3 640	2 474	1 166
b/ w rolnictwie	856	299	557
II Ludność ucząca się niezatrudniona w wieku zdolności do pracy	42	18	24

c.d.

	1	2	3	4
III Ludność zamieszkała stale poza Chełmżą a pracująca w Chełmży		176	161	15
IV Ludność zamieszkała stale w Chełmży a pracująca poza Chełmżą		578	470	108
V Młodzież w wieku zdolności do pracy zamieszkała stale poza Chełmżą a ucząca się w Chełmży		26	15	11
VI Młodzież w wieku zdolności do pracy zamieszkała stale w Chełmży a ucząca się poza Chełmżą		78	46	32
C Ludność pozostała /A+B/		3 921	1 333	2 588
D Wykorzystanie zasobów siły roboczej /A:B/		56,0%	70,1%	41,8%

Analiza zatrudnienia za ostatnie lata wykazała, że zasoby siły roboczej podobnie jak zatrudnienie wzrastają z roku na rok, jednakże zatrudnienie w Chełmży nie nadąża za wzrostem siły roboczej, w wyniku czego dochodzi do powiększenia liczby niezatrudnionych. W tej rezerwie rąk pracy większość stanowią kobiety. Sytuacja ta nie jest bez znaczenia dla rozwoju gospodarczego miasta i jego zaplecza. Pozwala bowiem na wykorzystanie rąk roboczych w rozbudowie istniejących w mieście zakładów produkcyjnych lub budowie nowych, a także wykorzystania ich w sąsiednich terenach.

Chełmża, mimo że jest miastem przemysłowym, nie jest w stanie zatrudnić całej swojej ludności i, jak to wykazano wyżej, około 1000 osób dojeżdżało do pracy do innych miejscowości w promieniu 80 km. Zjawisko dojazdów do pracy ludności z Chełmży do innych miejscowości zostało uchwycone na podstawie ewidencji miesięcznych biletów kolejowych sprzedanych na stacji kolejowej w Chełmży oraz na podstawie obliczeń kontrolera biletowego. Ponieważ od 1952 r. bilety nabywane były nie tylko w Chełmży, lecz również i w innych miastach za pośrednictwem poszczególnych zakładów pracy - wykaz wyjeżdżających w tym czasie osób nie jest dokładny. Tylko dla 1956 r. uzyskano pełne dane.

Sprzedaż kolejowych biletów pracowniczych

T a b e l a 8

	1952r.	1953 r.	1955 r.	1956 r.
Ilość biletów pracowniczych sprzedanych w Chełmży	669	632	494	417
Ilość biletów pracowniczych sprzedanych poza Chełmżą	?	?	?	240
Razem	około 1000	około 1000	około 800	657

Z podanego zestawienia wynika, że od kilku lat wyraźnie zaznacza się stały spadek liczby biletów sprzedanych w Chełmży. W 1956r. na ogólną liczbę 417 wydano:

30 biletów do Brodnicy, Kowalewa
93 bilety do Wrocławia, Kornatowa, Chełmna,
Mniszka
112 biletów do Bydgoszczy, Unisławia
182 bilety do Torunia, Ostaszewa, Łysomic, Sol-
ca Kujawskiego.

Według nieoficjalnych danych największa liczba robotników wyjeżdżała do pracy do Torunia, Bydgoszczy, Łęgowa i Mniszka. Pozostałą część pracowników przyciągały miejscowości o mniejszym znaczeniu, jak Solec Kujawski /tartak/ czy Ostaszewo /PGR/.

Wykaz z 31.XII.1958 r. opracowany na podstawie kartoteki zatrudnienia Powiatowej Komisji Planowania Gospodarczego przedstawia znaczne zmniejszenie się liczby osób dojeżdżających do pracy /tab.9/. Na ogólną liczbę 526 osób wyjeżdżających do pracy poza Chełmę na przemysł przypada 199, na budownictwo 174, a na transport i łączność 84. Pozostałe działy gospodarki zatrudniają tylko nieliczne ilości pracowników. Znaczną część wyjeżdżających stanowią kobiety /106/. Najwięcej osób wyjeżdża do Torunia /286/, następnie do Bydgoszczy /95/ i do Grudziądza /66/. W Toruniu przyciąga ich szczególnie przemysł, w tym Pomorskie Zakłady Wytwórcze Aparatury Niskiego Napięcia - 41 osób, a Zakłady Mięsne - 15. Podobnie przedstawia się sprawa w Grudziądzu. Grudziądzkie Zakłady Przemysłu Gumowego zatrudniają 27 osób, a Pomorska Odlewnia i Emaliernia - 16. Największą ilość pracowników chełmyńskich zatrudnia w budownictwie Bydgoszcz. Czwarte z kolei miejsce zajmuje Fordon, który zatrudnia 21 pracowników.

Liczbę pracowników i trasę ich dojazdów do pracy poza Chełmę wykazuje ryc.2.

W porównaniu z 1956 r. znacznie zmniejszyła się liczba osób dojeżdżających do Włocławka, Brodnicy, Kowalewa, Kornatowa, Chełmna i innych miejscowości. Ilość dojeżdżających do Bydgoszczy i Łęgnowa uległa tylko nieznacznemu zmniejszeniu. Natomiast wzrosła ogromnie liczba pracowników dojeżdżających do Torunia.

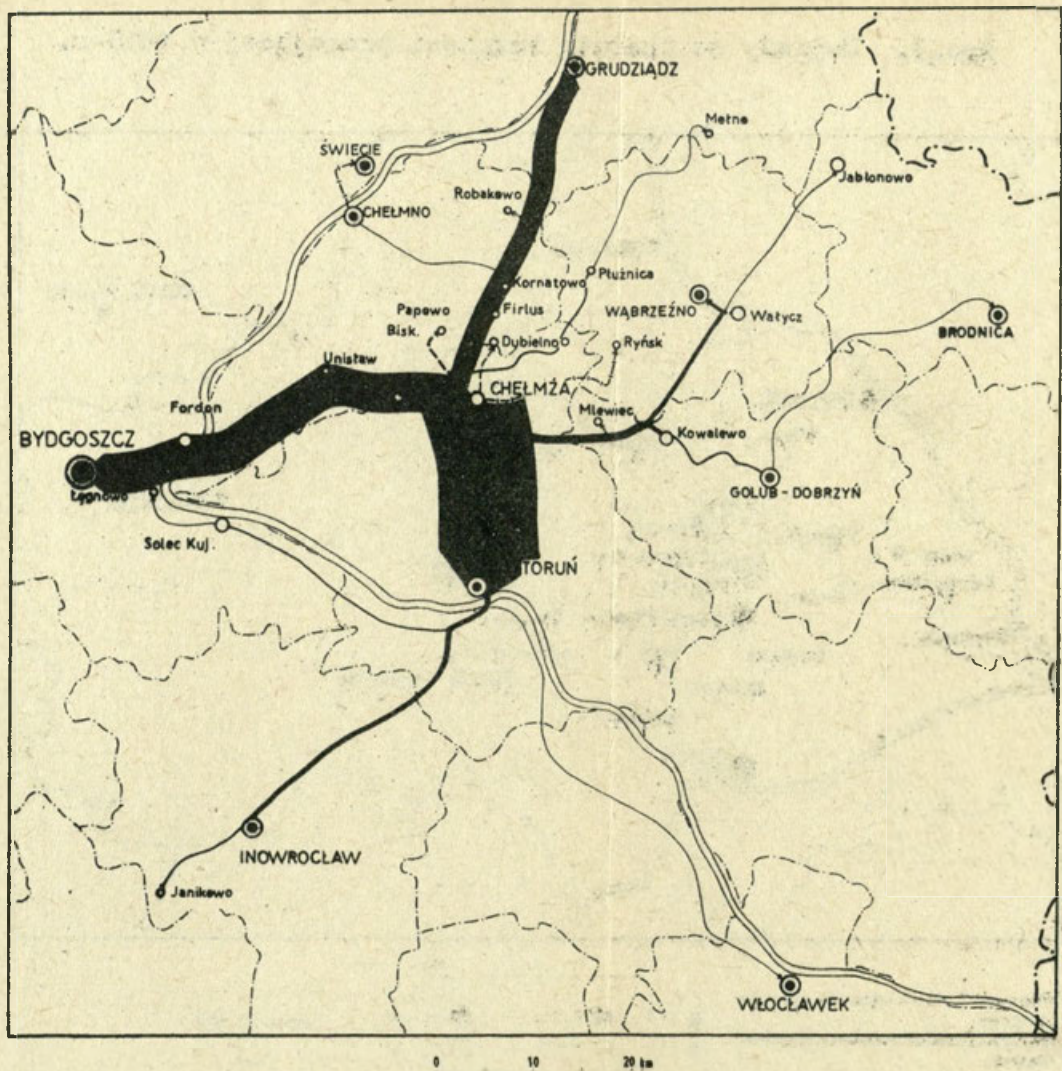
Oprócz pracowników dojeżdżających codziennie jest jeszcze pewna ilość zamieszkujących okresowo w miejscowości, w której znajduje się zakład pracy. Łącznie więc liczba osób zatrudnionych poza miastem wynosi 578, w tym 108 kobiet.

Bliskość dużych miast i łatwość znalezienia w nich pracy, jak również dogodne połączenia kolejowe umożliwiają znacznej części ludności Chełmży dojazd do pracy, a tym samym przynajmniej częściowo rozwiązują trudną sytuację, jaka wytworzyła się w zakresie zatrudnienia.

Sytuacja ta przedstawiałaby się znacznie korzystniej, gdyby nie napływ 176 pracowników, którzy do miejsca pracy w Chełmży dojeżdżają nie tylko z najbliższych okolic, lecz także z miejscowości oddalonych przeważnie do 40 km, rzadziej do 96 km /ryc.3/.

Tabela 10 pozwala dokładniej zorientować się o zasięgu oddziaływania miasta w zakresie zatrudnienia.

Z analizy tej tabeli wynika, że 121 osób przyjeżdża do Chełmży z pobliskich wsi. Dojeżdżającą ludność miejską stanowi 55 osób, wśród nich najwięcej, bo 30 pracowników, z Torunia. Na ogólną liczbę 176 zamiejscowych pracowników zatrudnionych w Chełmży, przypada tylko 15 kobiet. Najwięcej ludzi zatrudnia transport i łączność - 86 oraz przemysł - 79.

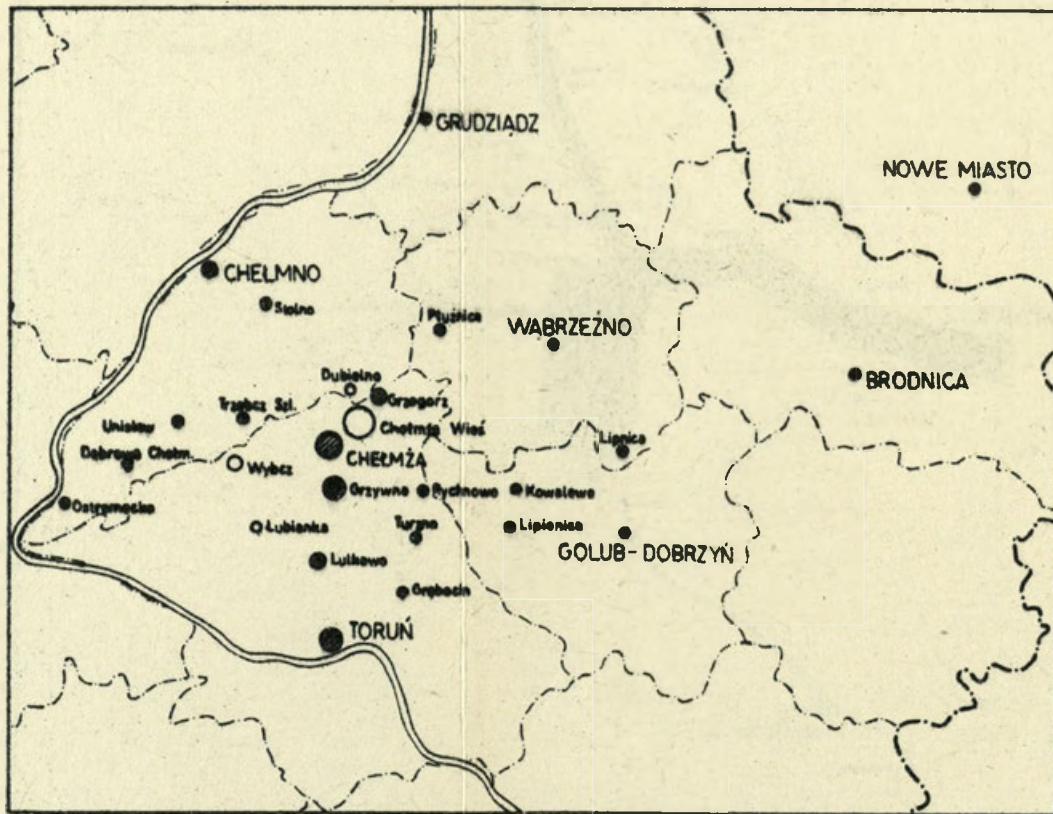

Ryc.2. Dojazdy do pracy ludności Chełmży w 1958 r.

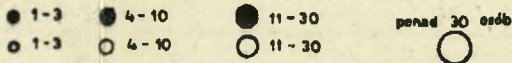
pracownicy dojeżdżający koleją _____
 pracownicy dojeżdżający autobusem - - - - -
 pracownicy dojeżdżający rowerem . . . . .

pracownicy dochodzący .....
 /grubość linii proporcjonalna do ilości dojeżdżających - wg tabeli 3/
 granica powiatu - - - - -
 granica województwa - - - - -

Ryc.3. Dojazdy do Chełmży ludności pracującej w 1958 r.

Miejscowości z których pracownicy dojeżdżają
poziębem
Miejscowości z których pracownicy dojeżdżają
rowerem

Granica powiatu - - - - -
Granica województwa - . . . . .

Tabela 9 - Table 9

Miejscowości	Przemysł		Budownictwo		Transport i łączność		Ochrót towarowy		Gospodarka komunalno-mieszkalnicowa		Urządzenia kulturalno-sportowe		Administracja i wymiar sprawiedliwości		Instytucje finansowe		Usługi nieprodukcyjne		Rolnictwo		Ogółem	
Localities	Industry		Building		Transport and communication		Trade		Communal housing economy		Cultural establishments		Administration and justice		Financial institutions		Non-productive services		Agriculture		Total	
	r	k	r	k	r	k	r	k	r	k	r	k	r	k	r	k	r	k	r	k	r	k
Toruń	115	25	77	3	52	4	15	10	3	-	5	3	10	4	1	1	4	3	4	-	286	53
Grudziądz	49	28	6	2	7	1	-	-	-	-	3	1	1	-	-	-	-	-	-	-	66	31
Bydgoszcz	7	-	73	-	9	1	2	1	-	-	1	-	3	1	-	-	-	-	-	-	95	3
Person	21	9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	21	9
Legnowo	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Solec Kuj.	1	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1
Chełmsko	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
Mełno	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Ryśk	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Wąbrzeszno	2	1	3	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	6	2
Kowalewo	-	-	3	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	7	-
Brodzica	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Wałyń	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	-
Włocławek	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Jankowo	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	-
Inowrocław	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	4	1
Golub-Dobrzyń	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	2	-
Kornatowo	-	-	-	-	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1
Firlus	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Uniszew	-	-	-	-	3	-	1	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	5	1
Pluszcza	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
Jabłonowo	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
Robakowo	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
Papowo Biskp.	-	-	-	-	-	-	4	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	1
Dubielno	-	-	-	-	-	-	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1
Świecie	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Mlewiec	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	1	1
Razem:	199	64	174	5	84	7	26	14	3	-	13	6	14	5	3	1	4	3	6	1	526	106

r - razem zatrudnieni; k - w tym kobiety

r - total number of employed people; k - including women

Dojazdy do Chełmży ludności pracującej w 1958 r.
Travelling to Chełmża of workers living outside it in 1958

Tabela 10 - Table 10

Miejscowości	Przemysł		Transport i łączność		Obrót towarowy		Gospodarka komunalno-mieszkania		Administra-cja		Urządze-nia kultu-ralno-soc-jalne		Instytu-cje fi-nansowe		Ogółem	
Localities	Industry		Transport and communica-tion		Trade		Communal housing economy		Administra-tion		Cultural establish-ments		Financial institu-tions		Total	
	r	k	r	k	r	k	r	k	r	k	r	k	r	k	r	k
Toruń	22	3	5	2	-	-	-	-	-	-	3	2	-	-	30	7
Chełmno	7	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	1
Brodnica	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Wąbrzeźno	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
Nowe Miasto	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Golub-Dobrzyń	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
Grudziądz	1	-	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	1
Unisław	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Dąbrowa Chełm.	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Dubielno	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Ostromecko	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Stolno	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Kowalewo	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-
Trzebiecz Szlach.	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Lipienica	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Rychnowo	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Lipnica	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Płużnica	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Chełmża Wieś	18	-	40	2	-	-	1	-	3	2	-	-	1	1	63	5
Grębocin	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
Grzegorz	4	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	-
Grzywna	15	-	11	-	1	-	2	-	-	-	-	-	-	-	29	-
Lulkowo	-	-	10	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10	1
Zubianka	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Turzno	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
Wyboz	2	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	-
Razem	79	4	86	6	1	-	3	-	3	2	3	2	1	1	176	15

Ilość pracowników zatrudnionych poza Chełmżą jest pokaźna i prawie trzykrotnie większa od liczby zamiejscowych, zatrudnionych w Chełmży.

W wymianie ludności pracującej, jaka istnieje pomiędzy Chełmżą i sąsiednim terenem, zauważyć się daje znaczne oddziaływanie Torunia. Jest on głównym dostawcą wykwalifikowanej kadry techniczno-inżynierskiej. Dojeżdżająca ludność wiejska to niewykwalifikowany robotniczo-chłopski element utrzymujący się częściowo z pracy na roli w drobnych gospodarstwach, a częściowo z pracy w mieście. Wśród pracowników wyjeżdżających z Chełmży przeważa niewykwalifikowana ludność robotnicza.

Pomimo zwiększenia w przyszłości możliwości zatrudnienia, ludność Chełmży nigdy całkowicie nie zaprzestanie dojazdów do innych miast ze względu na ich wyspecjalizowaną produkcję przemysłową. W ruchu tym brać będzie udział również młodzież, którą przyciągać będą istniejące gdzie indziej rozmaite typy szkół średnich zawodowych i szkolnictwo wyższe.

II. Zakłady przemysłowe

Chełmża wkroczyła w okres socjalistycznej gospodarki z rozwiniętą funkcją przemysłową, która ukształtowała się już w okresie kapitalistycznym. Zakłady przemysłowe w ostatnich latach uległy reorganizacji oraz rozbudowie i stanowią nadal podstawę życia gospodarczego miasta.

Przemysł jako dominująca funkcja miasta zatrudnia w 1958 r. największy procent ludności pracującej i obejmuje wiele zakładów produkcyjnych.

Zatrudnienie w przemyśle w 1958 r.

T a b e l a 11

Zakłady	Zatrudnieni ogółem	w tym kobiety	Ilość zakładów
Państwowe	1 215	276	11
Spółdzielcze	675	264	11
Rzemiosła indywidualnego	270	25	114
Chałupnictwo	23	19	-
R a z e m	2 183	584	136

Chełmża wyspecjalizowała się w 3 zasadniczych gałęziach produkcji: cukrownictwie, galanterii z tworzyw sztucznych oraz produkcji papy.

Cukrownia

Cukrownia "Chełmża" wybudowana została w 1882 r. Przez długi okres czasu istniała ona jako spółka akcyjna o przewadze własności niemieckiej, o czym świadczy fakt, że w Radzie Nadzorczej na 9 pierwszych jej członków przypadało tylko 2 Polaków, właściciele ziemskich z Nawry i Brąchnówka. Podczas pierwszej kampanii wyprodukowano 57.615 q cukru surowego I rzutu i 9.695 q II i III rzutu. W tym czasie wydajność buraków cukrowych była duża i wynosiła 330 q z ha. Natomiast zawartość cukru w burakach osiągała tylko 11,24%. Dzięki przebudowie, ulepszeniu urządzeń cukrowni, większej wydajności pracy i zastąpieniu w 1888 r. oświetlenia gazowego elektrycznym koszty produkcji uległy znac-

nemu obniżeniu. Zwiększył się także areał plantacyjny, co ilustruje tabela 12.

Areał plantacyjny buraka cukrowego

T a b e l a 12

Rok	Uprawa buraków w ha	Rok	Uprawa buraków w ha
1882	2 000,0	1946	6 283,0
1903	5 300,0	1947	7 141,0
1913	8 100,0	1950	7 910,0
1918	3 900,0	1953	8 888,0
1932	6 600,0	1954	9 900,0
1935	5 611,0	1955	10 014,0
1938	6 665,0	1956	10 335,0
1939	5 555,0	1957	9 716,0
1941	7 346,0	1958	9 660,9
1945	2 985,0		

W 1904 r. cukrownię zniszczył pożar. Wkrótce odbudowano ją większą niż przed tym i stała się wtedy jedną z największych na świecie. W miarę ulepszania urządzeń zwiększyła się zdolność produkcyjna cukrowni. Przynosiła ona ogromne zyski. Pierwsza wojna światowa zamknęła okres jej rozkwitu. Zmniejszyła się powierzchnia i wydajność upraw oraz wielkość produkcji cukru. Dowóz buraków był ogromnie utrudniony z powodu braku wagonów i rąk do pracy

Po wojnie cukrownia nadal pozostawała pod zarządem obszarników, w większości Niemców. Stan techniczny cukrowni pozostawiał wiele do życzenia. Załączone zestawienia/tabela 13,14/ podają zmiany jakie zaznaczyły się w wydajności buraków i ich przerobie:

Wydajność buraków z ha

T a b e l a 13

Rok	Wydajność buraków z ha w q	Rok	Wydajność buraków z ha w q
1882	330,0	1947	184,4
1913	317,0	1950	161,0
1918	208,0	1953	223,8
1935	234,2	1954	212,0
1938	226,3	1955	215,0
1939	279,0	1956	203,6
1941	246,7	1958	254,3
1945	124,0		

Przerób buraków

T a b e l a 14

Rok	Buraki przerobione w q	Rok	Buraki przerobione w q
1882	663.000	1932	1 399.800
1903	1 721.240	1935	1 327.200
1905	1 975.000	1938	1 501.300
1913	2 572.000	1941	1 812.300
1914	2 210.000	1947	1 365.100
1919	13.100	1950	2 195.900
1920	578.000	1953	2 148.900
1923	963.000	1956	2 147.500
1930	2 534.000	1958	2 544.200

W 1928 r. cukrownia została częściowo zelektryfikowana. W kilka lat później wydatnie wzrosła jej produkcja, a procent cukru w burakach

wykazał bardzo wysoką wartość dochodzącą do 18,2%.

Zawartość cukru w burakach

T a b e l a 15

Rok	Zawartość cukru w %	Rok	Zawartość cukru w %
1882	11,24	1955	13,06
1903	14,89	1956	11,37
1930	18,20	1957	13,99
1954	14,46	1958	13,44

W 1930 r., w związku z nadprodukcją cukru, zmniejszył się areał upraw buraka cukrowego i jego przerób. W 1931 r. bezpośredni zarząd cukrowni przeszedł w ręce polskie. Po dalszych technicznych ulepszeniach cukrownia uzyskała największy na świecie przerób dobowy wynoszący około 40 000 q buraków.

Przerób dobowy buraków

T a b e l a 16

Rok	Przerób dobowy w q	Rok	Przerób dobowy w q
1882	3 963	1947	26 800
1932	38 200	1950	33 500
1935	36 600	1953	29 800
1938	37 100	1956	24 400
1941	27 000	1958	31 700

W 1934 r. fabrykę całkowicie przebudowano na produkcję cukru białego. W następnym roku prze-

żyła ona pierwszy w dziejach deficyt, wynoszący około miliona złotych, a bilans z 1938/39 r. zamknięto bez wyników.

W pierwszym okresie okupacji niemieckiej cukrownia, jako własność polska, została zagarnięta przez rząd hitlerowski. Funkcje kierowniczą w fabryce sprawował wówczas "Treuhänder". W wyniku procesu akcjonariuszy przywrócono cukrowni pierwotny charakter spółki akcyjnej, lecz zlikwidowano akcje własności polskiej. Trudności gospodarcze i organizacyjne były w tym czasie przyczyną braku rozwoju technicznego i ekonomicznego fabryki, co pociągnęło za sobą zmniejszenie przerobu dobowego i produkcji cukru.

Rozwój produkcji cukru

T a b e l a 17

Rok	Produkcja cukru w q	Rok	Produkcja cukru w q
1932	216 429	1948	231 809
1935	213 212	1949	241 798
1938	229 200	1950	330 416
1941	214 485	1953	329 033
1945	82 918	1956	249 082
1946	147 094	1957	317 372
1947	184 158	1958	342 020

Po zakończeniu drugiej wojny światowej cukrownia stała się własnością społeczną. Władze polskie położyły nacisk na uporządkowanie i renowację urządzeń fabrycznych oraz na zwiększenie ich zdolności produkcyjnych.

Zatrudnienie w cukrowni przedstawia tabela 18.

Zatrudnienie w cukrowni

T a b e l a 18

Rok	Zatrudnieni w okresie kampanii		Zatrudnieni w okresie remontu	
	razem	w tym kobiety	razem	w tym kobiety
1939	1 823	?	356	?
1946	2 006	242	571	44
1954	1 265	?	637	?
1955	1 252	?	568	?
1956	1 355	?	567	?
1957	1 151	?	584	?
1958 ^x	1 222	476	509	68

^x Dane z 1958 r. dotyczą zatrudnienia we wszystkich zakładach produkcyjnych w dniu 31 grudnia.

W latach 1954-1958 ogólna liczba pracowników uległa znacznemu obniżeniu w porównaniu do 1939 r. Zwiększyło się też zatrudnienie kobiet. W 1958 r. na 743 przeciętnie zatrudnionych przypadało 67 pracowników administracyjno-biurowych i 49 inżynieryjno-technicznych. Liczba pracowników umysłowych była znaczna, gdyż objęła ona również 36 osób zatrudnionych przez pracownię projektowo-kosztorysową.

Zasięg oddziaływania cukrowni pod względem zatrudnienia jest ogromny. Dane z 1955 r. wykazują, że największa ilość pracowników w okresie kampanii rekrutuje się z powiatu toruńskiego, bo aż 636, w tym 424 osób z terenu samej Chełmży. Drugie miejsce zajmuje powiat lipnowski, który dostarczył 158 osób, następnie ry-

piński, sierpecki, wąbrzeski i inne. Jest rzeczą ciekawą, że z pobliskiego powiatu chałmińskiego przybyło w tym czasie do cukrowni załedwie 7 osób. Na okres kampanii robotnicy przyjeżdżają także z bardzo odległych powiatów południowej, środkowej i północnej Polski /ryc.4/. Mieszkają oni w hotelu robotniczym wybudowanym przy cukrowni w 1956 r., który może pomieścić około 200 osób. Pozostała część robotników zamiejscowych zajmuje nadal budynek dawnego kina "Concordia".

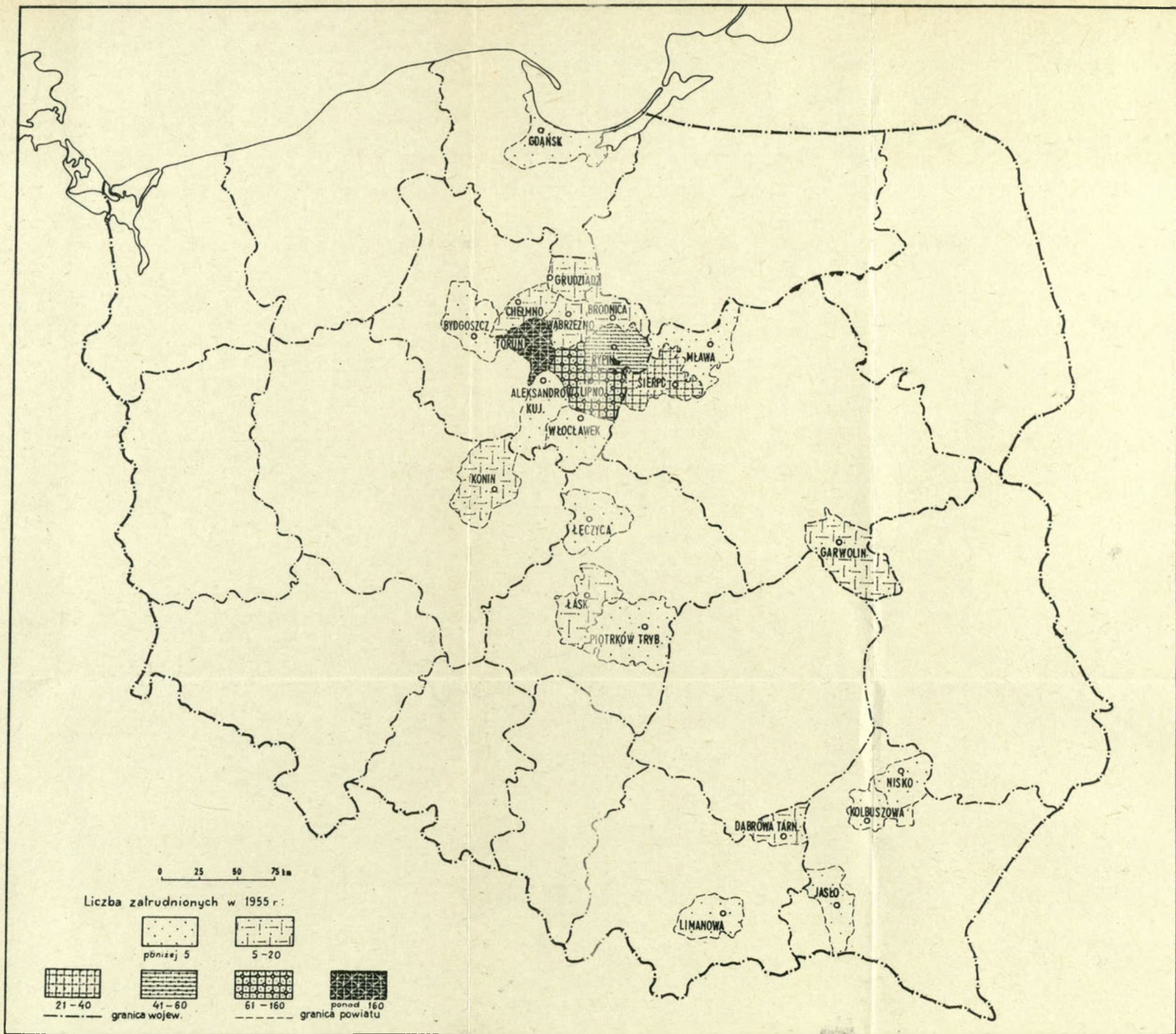
Kontraktacja buraków cukrowych obejmuje najurodzajniejsze gleby na terenie 10 powiatów wymienionych w tabeli 19.

Obszary kontraktacji buraka cukrowego

T a b e l a 19

Powiaty	Obszar plantacji w ha	
	1953	1957
Toruń	2 888,0	3 412,0
Wąbrzeźno	2 431,0	1 604,0
Chełmno	1 851,0	1 320,0
N.Miasto	739,5	601,0
Brodnica	640,5	823,0
Aleksandrów Kujawski	223,0	234,0
Lipno	115,0	-
Golub-Dobrzyń	-	1 625,0
Rypin	-	80,0
Grudziąd	-	17,0
R a z e m	8 888,0	9 716,0

W 1953 r. akcją kontraktacyjną objęto 7 powiatów, w 1957 r. - 9. W następnym roku powierch-

Ryc.4. Miejsce stałego zamieszkania sezonowych robotników cukrowni w Chełmży w 1955 r.

nia upraw nieco się zmniejszyła. Głównym jednak producentem buraków był zawsze powiat toruński, po nim powiat wąbrzeski, a od 1957 r. nowoutworzony powiat golubsko-dobrzański /ryc.5/.

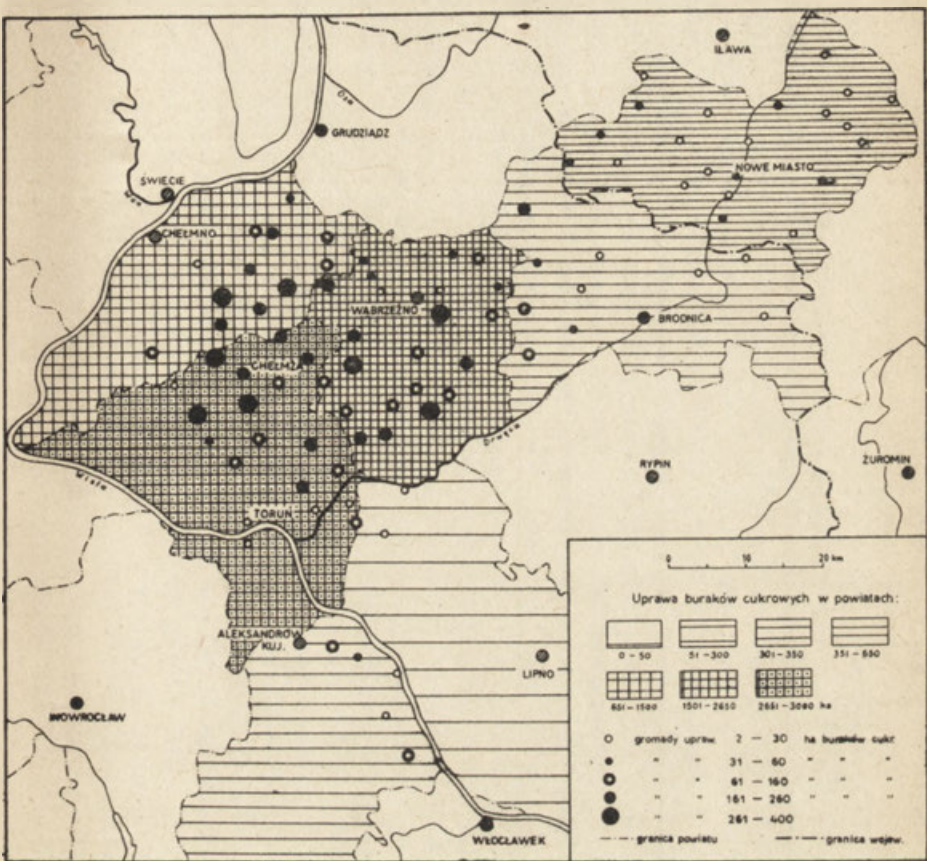
W celu rozpatrzenia położenia cukrowni na tle zaplecza surowcowego opracowano mapkę plan-tacji buraków cukrowych /ryc.6,7/. Analiza jej wykazuje, że cukrownia w stosunku do swej bazy surowcowej posiada niekorzystne, peryferyczne położenie. W okresie przedwojennym znajdowała się ona w centrum terenu zajętego przez kilkadziesiąt majątków obszarniczych, które były głównymi dostawcami surowca. Obecny układ topograficzny bazy surowcowej powstał: 1/ w wyniku włączenia się do zespołu dostawców państwowych i społecznych tysięcy drobnych plantatorów 2 rozległych terenów 9 powiatów oraz 2/ na skutek konkurencji sąsiednich cukrowni. Z rozmieszczeniem terenu upraw buraków cukrowych wiąże się sprawa ich transportu i dostaw w okresie kampanii. Ciężar dostawy surowca spoczywa głównie na transporcie kolejowym, za pomocą którego przewozi się do cukrowni 84% masy surowca. Dostawa bezpośrednia wozowa stanowi 10%, a transport samochodowy tylko 6% masy. W celu zapewnienia szybkiej dostawy buraków, uniknięcia ich wysychania i ubytku cukru, jak również w celu racjonalnego wykorzystania linii kolejowej powinno drogą porozumienia nastąpić ustalenie zasięgu wpływów poszczególnych cukrowni na dostawę buraków cukrowych. Wyeliminuje to taki np. paradoks, że nie będzie się do Chełmży przywoziło surowca z plantacji położonych w powiecie Nowe Miasto, z odległości około 100 km. Z tego źródła winna korzystać cukrownia w Mełnie znajdująca się na połowie tej drogi. Podobnie przedstawia się sprawa transportu z terenu powiatu Aleksandrów Kujawski i cukrownią w Dobrem.

Struktura własnościowa gospodarstw - kontrahentów
buraka cukrowego

T a b e l a 20

Gospodarstwa	Ilość gospodarstw		Obszar plantacji w ha		Średni zbiór buraków z ha	
	1956	1958	1956	1958	1956	1958
Indywidualne	11 473	10 626	7 562,5	8 467,0	228,5	260,4
Spółdzielnie Produkcyjne	127	23	926,0	116,2	173,8	220,5
P G R	89	70	1 734,0	948,6	141,5	201,5
Inne uspołecz.	16	10	112,5	129,1	195,6	269,7
R a z e m	11 705	10 729	10 335,0	9 660,9	203,6	254,3

Ryc.5. Obszar plantacji buraków cukrowych dla cukrowni w Chełmnie w 1955 r.

Zamieszczone powyżej zestawienie /tabela 20/ wskazuje, jaki jest udział gospodarstw indywidualnych, spółdzielczych i państwowych w kontraktacji buraków cukrowych. Wykazuje ono, że w 1958 r. liczba gospodarstw indywidualnych w stosunku do 1956 r. znacznie się zmniejszyła, natomiast wzrósł obszar plantacji buraków cukrowych. Jeśli chodzi o średni zbiór z hektara, to w 1958 r. zaznacza się wyraźny postęp we wszystkich sektorach gospodarki wiejskiej, a szczególnie w gospodarce społecznej. W stosunku do okresu przedwojennego nastąpił wydatny wzrost terenu zajętego pod uprawę buraków cukrowych, lecz wydajność ich jest mniejsza. Wzrost produkcji cukru w latach powojennych uwarunkowany jest więc wzrostem areału upraw buraka cukrowego, a nie wzrostem jego wydajności. W ostatnich latach wydajność ta ustawnie jednak wzrasta dzięki dogodnym warunkom kontraktacji, lepszej i bardziej racjonalnej uprawie gleby, tak że w 1958 r. osiągnęła ona nienotowaną dawno wartość 254,3 q.

Produkcję cukru na przestrzeni ostatnich kilkunastu lat przedstawia tabela 21.

Produkcja cukru i produktów ubocznych

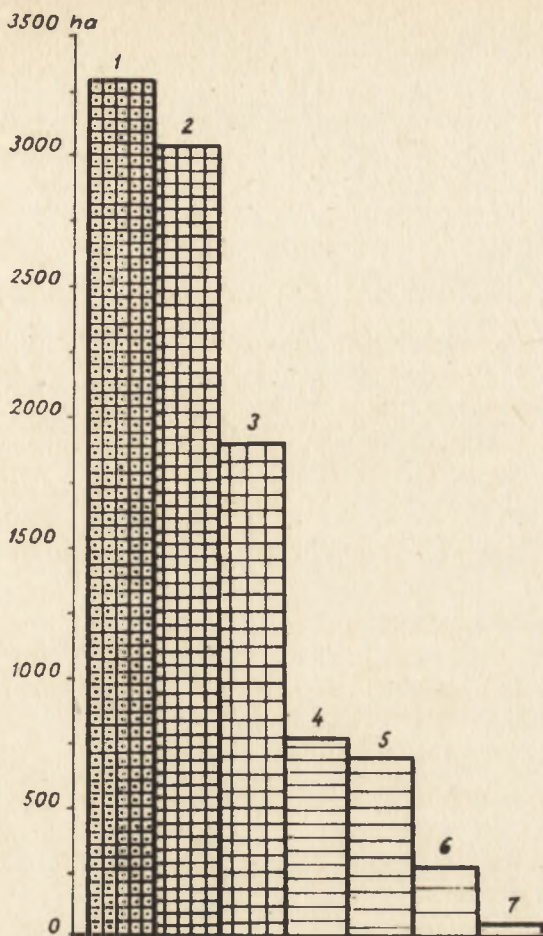
T a b e l a 21

Rok	Cukier w q	Melasa w q	Wysłodki suszone w q
1945	82 918	48 096	5 439
1946	147 094	44 063	27 560
1947	184 158	51 967	45 141
1948	231 809	43 646	40 870
1949	241 798	52 913	41 160
1953	329 033	75 962	48 050
1956	249 136	68 937	23 000
1957	317 372	81 900	27 600
1958	342 020	85 911	24 800

Jak wynika z powyższego zestawienia notuje się w okresie powojennym stały wzrost produkcji cukru i produktów ubocznych. Nie podana w zestawieniu produkcja wysłodków świeżych stanowi około 45% masy przerobionych buraków cukrowych. Produkcja wysłodków suszonych kształtuje się różnie, w zależności od ilości węgla będącego w posiadaniu cukrowni. Znaczny spadek produkcji cukru w 1956 r. mimo dużej powierzchni upraw i znacznych zbiorów był związany z niskim procentem cukru w burakach. Było to przyczyną niepowodzeń ówczesnej kampanii. Dalszy wzrost produkcji uzależniony jest od zwiększenia areału upraw i wydajności buraków, jak również od nakładów inwestycyjnych, które umożliwiają renowację urządzeń fabrycznych, i od wydajności pracy w cukrowni.

Nieodzownym warunkiem wzmożonej produkcji jest zapewnienie jej stałych i dużych dostaw wody w okresie kampanii. Cukrownia dla celów konsumpcyjnych korzysta z wody miejskiej, natomiast dla celów przemysłowych z własnej stacji pomp.

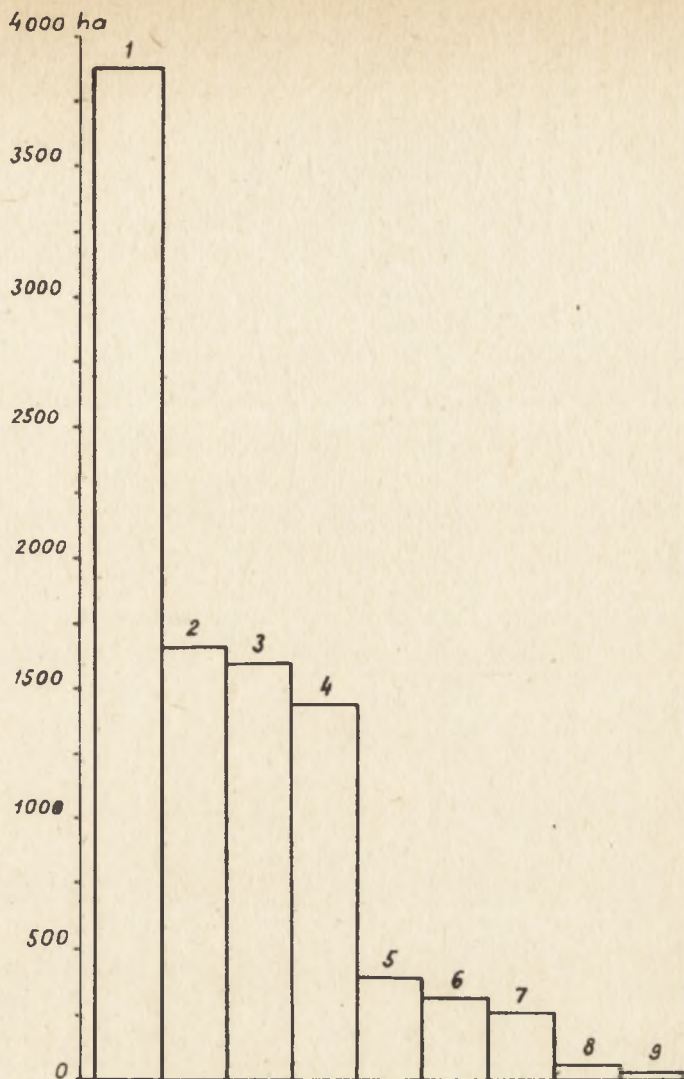
Wody ściekowe gromadzą się w pobliżu cukrowni w potężnym basenie złożonym z mniejszych zbiorników osadniczych, skąd odprowadzane są rowami, a następnie Browiną do Wisły. Często na skutek intensywnego płynięcia wód ściekowych ochronne wały ziemne ulegają przerwaniu i woda szeroką strugą wylewa się na przylegające do basenu pola. Wówczas w akcji tamowania odpływu wód oprócz załogi fabrycznej biorą udział również oddziały wojska. Z tytułu poniesionych strat przez ludność rolniczą cukrownia wpłacać musi nieraz wysokie odszkodowania. Ze względu na zlokalizowanie cukrowni w zachodniej części miasta i powierzchniowy odpływ ścieków - powietrze w okresie kampanii ulega w mieście zanieczyszczeniu i silnemu przesyleniu wyziewami.

Ryc.6. Udział powiatów w plantacji buraków cukrowych dla cukrowni w Chełmży w 1955 r.

1 - Toruń, 2 - Wąbrzeźno, 3 - Chełmno,
 4 - Nowe Miasto, 5 - Brodnica, 6 - Aleksandrów Kuj., 7 - Lipno.

Ryc.7. Udział powiatów w plantacji buraków cukrowych dla cukrowni w Chełmży w 1958 r.

1 - Toruń, 2 - Golub-Dobrzyń, 3 - Wąbrzeźno, 4 - Chełmno, 5 - Brodnica, 6 - Nowe Miasto, 7 - Aleksandrów Kuj., 8 - Rypin, 9 - Grudziądz.

Wytwórnia Alkoholu Bezwodnego

W oparciu o produkty uboczne cukrowni powstała w 1947 r. wytwórnia, która - podobnie jak cukrownia - zlokalizowana została przy stacji kolejowej w Chełmży. Zatrudnienie w fabryce na przestrzeni kilku ostatnich lat przedstawia tabela 22.

Zatrudnienie w Wytwórni Alkoholu Bezwodnego

T a b e l a 22

Rok	Zatrudnieni ogółem	Rok	Zatrudnieni ogółem
1954	175	1957	188
1955	176	1958	158
1956	179		

Do 1957 r. liczba pracowników wzrastała, w 1958 r. zaznaczył się spadek zatrudnienia. Na ogólną liczbę 158 osób przypadało 33 kobiety. Przeciętnie zatrudnionych było w tym czasie 25 pracowników umysłowych, w tym 21 inżynierjno-technicznych i 4 administracyjno-biurowych.

Produkcja fabryki polega na przerobieniu melasy /w której jest jeszcze około 50% cukru/ na następujące produkty: rektyfikat, spirytus odwodniony lub surowy, lekkie frakcje, oleje fuzlowe, drożdże pastewne i węgiel wywarowy. Fabryka ta otrzymuje melasę nie tylko z cukrowni chełmżyńskiej, lecz z całego Pomorskiego Zjednoczenia Cukrowniczego, które obejmuje 17 cukrowni.

Analiza zestawienia dotyczącego produkcji /tabela 23/ wykazuje, że często zmieniał się

profil produkcyjny fabryki i że na przestrzeni ostatnich kilku lat występował wyraźny wzrost produkcji. Został on osiągnięty dzięki większym dostawom melasy, lepszej wydajności pracy i ulepszeniom technicznym. Zmniejszenie się produkcji alkoholu surowego w 1957 r. wiąże się ze zmianą asortymentu. Przerobiono w tym czasie aparaturę, aby rozpocząć na miejscu produkcję rektyfikatu i nie wywozić surowego spirytusu - jak to czyniono dotychczas - do rektyfikacji do Torunia czy Starogardu.

Wytwórnia Alkoholu Bezwodnego podobnie jak i cukrownia czernie wodę z jeziora. Ścieki swoje odprowadza rowami do Browiny zwiększając stopień zanieczyszczenia wód i powietrza najbliższej okolicy.

Rafineria Soli Potasowych

W 1948 r. przy stacji kolejowej w Chełmży powstała próbna fabryczka Rafinerii Soli Potasowych, która pomimo prymitywnych urządzeń osiągnęła pomyślne wyniki produkcyjne. W cztery lata później ukończono budowę nowej fabryki.

Przebieg zatrudnienia w fabryce podaje tabela 24. Do 1954 r. liczba pracowników wzrastała. Potem uległa zmniejszeniu. W 1958 r. na ogólną liczbę 104 pracowników przypadało 20 kobiet. Przeciętnie zatrudnionych było w tym czasie 107 osób, w tym 13 pracowników umysłowych /9 inżynieryjno-technicznych i 4 administracyjno-biurowych/.

W tym samym czasie produkcja również uległa pewnym wahaniom /tabela 25/.

Produkcja Wytwórni Alkoholu Bezwodnego

T a b e l a 23

Rok	Rektyfikat w l	Spiyrtus odwodniony w l	Spiyrtus surowy w l	Lekkie frakcje w l	Oleje fuzlowe w l	Drożdż pastewne w kg	Węgiel wywarowy w kg
1947	112 912	-	-	-	2 465	-	-
1948	2 272 036	2 553 559	-	460 680	9 608	-	-
1949	547 369	7 014 250	-	106 669	18 094	-	-
1950	-	8 069 770	-	31 705	18 319	167 310	-
1951	1 072 081	7 002 806	-	109 818	22 982	306 050	700 709
1952	-	10 223 985	-	78 174	25 346	403 025	989 078
1953	-	8 915 107	1 691 452	72 478	21 541	398 025	1 322 208
1954	-	-	10 016 066	117 766	24 154	412 190	1 204 996
1955	2 209 530	-	6 858 049	181 272	20 302	319 720	591 680
1956	1 767 686	-	-	433 052	13 191	375 880	1 133 362

Zatrudnienie w Rafinerii Soli Potasowych

T a b e l a 24

Rok	Zatrudnienie ogółem	Pracownicy fizyczni	Pracownicy umysłowi
1951	70	62	8
1953	93	78	15
1954	114	?	?
1955	105	97	8
1956	105	97	8
1957	107	99	8
1958	104	95	9

Największy wzrost produkcji nastąpił w 1952 r. kiedy to fabryka zaczęła przerabiać całą ilość produkowanego w Polsce węgla wywarowego, dostarczając krajowi sole potasowe i potaż - produkt dotychczas importowany. Ten ustawiczny wzrost produkcji został zahamowany dopiero w 1957 r. na skutek małych dostaw węgla wywarowego, spowodowanych nieurodzajem buraków cukrowych w roku poprzednim. Dzięki zainstalowaniu chłodni amoniakalnej rafineria zaczęła produkować wysokoprocetowy potaż. Ponadto własnymi siłami fabryka opracowała schemat technologiczny otrzymywania kwaśnego węglanu potasu, który zaczęła produkować w 1954 r. Zapotrzebowanie na wymienione produkty jest ogromne. Potaż kalcynowany używany jest przeważnie do produkcji szkła. Biórą go huty w Jeleniej Górze, Szklarskiej Porębie, w Stroniu Śląskim i Pionsku oraz w Piotrkowie Trybunalskim. Potaż sprowadzają z Chełmży również Zakłady Chemiczne w Jaworznie i Częstochowie oraz hurtownie wojewódzkie wyrobów przemysłu chemicznego, które go dalej rozprawdają. Używany jest również w przemyśle farmaceutycznym,

Produkcja Rafinerii Soli Potasowych

T a b e l a 25

Rok	Potaż kalcy- nowany w kg	Potaż z ługu potasowego w kg	Sierczan potasu w kg	Chlorek potasu w kg	Kwaśny węglan potasu w kg
1950	614 752	-	37 562	14 542	-
1951	941 037	30 200	49 205	52 515	-
1953	1 264 200	17 280	96 795	97 170	-
1955	1 842 140	-	121 690	193 394	44 710
1956	1 869 350	-	102 220	217 015	122 795
1957	1 111 200	-	100 796	87 920	139 920
1958	1 862 300	-	116 350	108 470	172 580

barwnikowym i mydlarskim. Siarczan potasu i chlorek potasu przeznaczone są najczęściej do dalszego przerobu w fabrykach odczynników chemicznych. Używa się ich także jako nawozy sztuczne.

Rafineria Soli Potasowych również czerpie wodę z Jez. Chełmżyńskiego. Wprawdzie woda ta nie nadaje się do produkcji ze względu na istnienie planktonu, lecz fabryka zmuszona jest z niej korzystać, ponieważ głębokie wiercenia poszukiwawcze za wodą gruntową nie dały pozytywnego rezultatu.

Rafineria nie wykorzystwała jeszcze swoich możliwości produkcyjnych. Zaplanowany wzrost produkcji osiągnie ona dzięki ulepszeniom technicznym, większej wydajności pracy oraz większym dostawom węgla wywarowego.

Lokalizacja tej fabryki w pobliżu centrum miasta nie jest dla Chełmży korzystna, gdyż większa jeszcze stopień zanieczyszczenia powietrza.

Obok istniejącego dotychczas kombinatu, w skład którego wchodzi: Cukrownia, Rafineria Soli Potasowych i Wytwórnia Alkoholu Bezwodnego, powstanie w najbliższym czasie również Wytwórnia Suchego Lodu. Produkować ona będzie lód z dwutlenku węgla, doprowadzanego rurociągiem z Rafinerii Soli Potasowych.

Chełmżyńskie Zakłady Przemysłu Galanteryjnego

Wykazują one lepszą lokalizację, jeżeli chodzi o warunki higieniczne. Zakład ten powstał w 1923 r. nad jeziorem, przy ulicy Sądowej. W 1949 r. fabryka została upaństwowiona.

Przemysł galanteryjny należy do przemysłu lekkiego toteż większość pracowników stanowią kobiety /tabela 26/.

Zatrudnienie w Chełmżyńskich Zakładach
Przemysłu Galanteryjnego

T a b e l a 26

Rok	Zatrudnieni ogółem	Mężczyź- ni	Kobiety
1950	215	64	151
1951	220	66	153
1952	241	77	183
1953	199	59	140
1954	278	76	202
1955	218	66	152
1956	189	64	125
1957	191	67	124
1958	198	86	112

Rozwój produkcji w tym samym czasie obrazuje tabela 27. Do 1952 r. fabryka produkowała: klamry do pasków, grzebienie i guziki oraz w mniejszej ilości również łopatki stomatologiczne. W 1953 r. rozpoczęła produkcję artykułów gospodarstwa domowego. Zwiększyła w tym czasie również produkcję artykułów aptecznych. W 1954 r. nastąpiła zmiana asortymentu, ponieważ nie było już zbytu na produkowane dotychczas artykuły. Przystawienie się na inne wyroby spowodowało zmniejszenie produkcji i zatrudnienia. Aby temu zapobiec, zaczęto produkcję fantazyjnych klamer do włosów, galanterii artystycznej oraz oprawek do szczoteczek do zębów. Podstawowym tworzywem produkcyjnym były: galalit, celuloza i żywica lana. Galalit,

Produkcja Chełmyńskich Zakładów Przemysłu Galanteryjnego
 Production of the Fancy-goods Works of Chełmża from 1950 till 1958

Tabela 27 - Table 27

Rok	Grzebienie w tusz.	Klamry w grosz.	Gusiki w grosz.	Balante- ria ar- tystyczna w szt.	Oprawki do szczo- tecek w szt.	Zabawki w szt.	Artykuły gospodar- stwa domo- wego w szt.	Artykuły technicz- ne w szt.	Artykuły apteczne w szt.
Year	Combs in doss.	Buckles in gross	Buttons in gross	Artistic fancy- goods in pieces	Household goods in pieces	Toys in pieces	Domestic utensils in pieces	Technical articles in pieces	Chemist's goods in pieces
1950	185.900	3.231	29.325	-	-	-	-	-	-
1951	337.759	7.009	36.912	-	-	-	-	-	-
1952	534.186	-	11.842	-	-	-	-	-	6.084
1953	450.350	-	-	-	-	-	172.260	-	14.628
1954	38.236	10.930	525	513.671	1.670.000	-	-	-	-
1955	14.986	16.761	66.811	505.767	1.076.376	-	-	-	-
1956	15.033	33.558	468	216.930	1.497.530	-	-	-	-
1957	-	36.384	61.663	-	-	143.285	2.220.000	-	-
1958	-	15.538	34.176	-	1.703.359	160.889	1.903.946	82.165	-

sprowadzano z Gniezna i Pustkowie, celulozę z Pionek, a żywicę z Pustkowie. W 1957 r. fabryka przeszła na własny rozrachunek. Obniżyły się znacznie koszty produkcji, ponieważ fabryka przestawiła swój profil produkcyjny na tworzywa termoplastyczne, wtryskowe eliminując niemal zupełnie tworzywa dotychczasowe. Do nowych tworzyw, sprowadzanych z Anglii, USA, Belgii i Włoch należy: polistyren, polietylen i steelon. Ten ostatni produkowany jest już w Polsce. W najbliższym czasie krajowa produkcja polistyrenu i polietylenu zastąpi import z zagranicy. Wymienione powyżej tworzywa są podstawą produkcji zabawek, artykułów gospodarstwa domowego, guzików i klamer.

Znaczenie przemysłu galanteryjnego dla Chełmży jest duże, nie tylko ze względu na zatrudnienie znacznej liczby pracowników, lecz również dlatego, że w artykuły te zaopatruje bardzo wiele miast polskich.

Pomorskie Zakłady Papy

Trzeci co do wielkości obiekt przemysłowy Chełmży to wytwórnia papy. Zakład ten powstał w 1899 r. na peryferiach miasta. Dziś na skutek rozbudowy miasta znalazł się w jego obrębie. Lokalizacja tego zakładu nie jest obecnie właściwa ze względu na zanieczyszczanie powietrza w sąsiedztwie przedszkola i innych budynków Robotniczego Domu Kultury. Do 1958 r. do fabryki papy w Chełmży należały również Pomorskie Zakłady Papy w Fordonie.

Stan zatrudnienia omawianej fabryki podaje tabela 28. W 1954 r. na 65 osób przypadało 20 pracowników umysłowych. Z ogólnej liczby zatrudnionych 1 osoba dojeżdżała z Torunia i 1 z Gru-

działza. Poza tym kilka osób dojeżdżało rowerami z pobliskich wsi. W 1958 r. zatrudnienie nieznacznie zmalało. W tym czasie pracowały 62 osoby, w tym 8 kobiet.

Zatrudnienie w Pomorskich Zakładach Papy

T a b e l a 28

Rok	Zatrudnieni ogółem	Mężczyźni	Kobiety
1954	65	55	10
1955	63	58	5
1956	72	67	5
1957	73	63	10
1958	62	64	8

Podstawowy surowiec, z którego produkuje się papę, to pak i smoła. Sprowadza się go z Hajduk, Chorzowa, Wałbrzycha i Gdańska. Tekturę przywozi się z NRD, Łapin koło Gdańska, Zgorzelca i innych miejscowości. Żwir jakiś czas przywożono z Brzegu i Wrocławia. Dopiero podniesienie kosztów przewozu zadecydowało o tym, że mimo wyższych cen żwiru lubickiego, bardziej opłacalna była eksploatacja miejscowa. Ostatnio żwir sprowadza się z Brodnicy, gdyż odpowiedni do produkcji papy gatunek żwiru lubickiego uległ już wyczerpaniu.

Wielkość produkcji papy w poszczególnych latach kształtowała się następująco: /tab.29/.

Produkcja papy

T a b e l a 29

Rok	Papa smołowa w rolkach	Rok	Papa smołowa w rolkach
1953	390 761	1956	498 495
1954	505 050	1957	578 891
1955	450 500	1958	466 431

Początkowo produkcja papy odbywała się sezonowo i w sposób bardzo prymitywny. Fabryka często ulegała pożarom, w czasie okupacji, również spaliła się. Do końca 1948 r. produkowano kręgi i płyty betonowe. W 1949 r. oprócz papy smołowej zaczęto produkować papę bitumiczną, ale w 1953r., ze względu na przestarzałe urządzenia techniczne, jak również na małe dostawy talku, zaniechano jej dalszej produkcji. Ponieważ ostatnio zwiększają się wymagania rynku wewnętrznego, popyt na gorszą gatunkowo papę smołową jest coraz mniejszy. W związku z tym w 1958 r. zmniejszyła się znacznie produkcja tego zakładu. W najbliższym czasie przejdzie on ponownie na produkcję trwalszej papy bitumicznej. Zwiększy się produkcja fabryki, lecz zatrudnienie nie ulegnie większej zmianie. Budowany obecnie automat usprawni produkcję papy, podobnie jak sprowadzany w większej ilości impregnat, a nieco później asfalt, który zastąpi pak i smołę. Papę wysyła się do wielu miast Polski i do Węgier. Według danych z 1958 r. na zlecenie Zjednoczonego Przemysłu Izolacji Budowlanej fabryka przekazała Węgrom 142 wagony papy. Z miast polskich największej otrzymały: Łódź - 95, Warszawa - 54 oraz Lublin - 38 wagonów.

Zagadnienie lokalizacji tej fabryki posiada dwa aspekty: a/ stosunek do bazy surowcowej zaplecza i b/ stosunek do miejscowej siły roboczej. Ponieważ surowce dowozi się z odległych miejscowości Polski, a najbliższym punktem zaopatrzenia jest Brodnica, istnienie takiego zakładu w Chełmży budzi zastrzeżenie, tym bardziej, że podobne zakłady znajdują się w Toruniu, Fordonie, Grudziądzu i Gdańsku. Z punktu widzenia nadmiaru siły roboczej miasta pozostawienie fabryki papy w Chełmży wydaje się jednak słuszne.

Toruńskie Powiatowe Zakłady Przemysłu Terenowego

Powstały one w Chełmży w 1952 r. Należy do nich dawna Fabryka Maszyn Rolniczych, która istnieje przy ulicy Chełmińskiej Przedmieście od 1875 r. Do 1945 r. fabryka ta była własnością niemiecką. Po wojnie należała do Chełmińskiej Fabryki Siatek Drucianych w Chełmie. Potem od połowy 1952 r. należała do Toruńskich Zakładów Przemysłu Terenowego w Toruniu. Gdy uzyskała samodzielność, przyłączono do niej olejarnię i "Ostrzokos" w Chełmży oraz tartak w Młyńcu. W 1954 r. przyłączono również drukarnię w Wąbrzeźnie, a w 1956 r. Fabrykę Opakowań w Skąpem. Obecnie jedynie dwa ostatnie zakłady podlegają Toruńskim Powiatowym Zakładom Przemysłu Terenowego w Chełmży.

Zatrudnienie w omawianym zakładzie przedstawia tabela 30. Wykazuje ona wyraźny wzrost liczby zatrudnionych w 1956 r. Wiąże się on z przyłączeniem do zakładu Fabryki Opakowań w Skąpem. Podobną zależność wykazuje również produkcja /tabela 31/. Produkcja objęła: łożka żelazne, bębny kablowe z drzewa i koje okrętowe, a nieco później i łożka dziecięce. Artykuły te wysyłano do wielu miast Polski. Koje dostarczano stoczni gdyńskiej, gdańskiej, szczecińskiej i płockiej, bębny wysyłano do Bydgoszczy, Będzina, Krakowa, Ożarowa, Olsztyna i Braniewa. Skromne i nieregularne dostawy rur żelaznych

Zatrudnienie w Toruńskich Powiatowych
Zakładach Przemysłu Terenowego

T a b e l a 30

Rok	Zatrudnieni ogółem	Mężczyźni	Kobiety
1953	80	?	?
1954	79	62	17
1955	101	?	?
1956	170	?	?
1957	193	138	55
1958	120	95	25

i kątowników wpływały hamująco na realizację planu i rytmikę produkcji. Z chwilą przyłączenia Fabryki Opakowań w Skąpem zwiększył się asortyment produkowanych artykułów o kozetki, beczki i skrzynki. Zaniechano natomiast produkcji koci okrętowych, gdyż przemysł stoczniowy sam zaspakaja swe potrzeby w tym zakresie. Bębny kablowe produkuje się obecnie na zamówienie. Nie utrzymała się również produkcja sortowników, rozpoczęta w 1958 r.,

Produkcja Toruńskich Powiatowych Zakładów
Przemysłu Terenowego

T a b e l a 31

Rok	Łóżka w szt.	Łóżka dziecięce w szt.	Koleje okrętowe w szt.	Bębny kablówce w szt.	Kozetki w szt.	Beczki w szt.	Skrzynki w szt.
1953	8 650	-	1 600	1 310	-	-	-
1954	9 650	-	2 000	794	-	-	-
1955	8 684	4 214	2 804	1 245	-	-	-
1956	8 506	2 840	-	-	-	61 361	5 020
1957	9 081	7 610	-	-	~~251~~	30 989	15 399
1958	11 721	9 070	-	-	842	26 953	18 227

ponieważ na narzędzia rolnicze w chwili obecnej nie ma wielkiego popytu.

W najbliższym czasie przewiduje się znaczny wzrost produkcji i zatrudnienia. Aby zrealizować plany, przystąpiono do rozbudowy zakładu. Obecnie wznosi się już nową malarnię, a wkrótce powstanie także kotłownia do centralnego ogrzewania. Lokalizacja fabryki na wschodnich peryferiach miasta jest korzystna.

Cegielnia

Cegielnia w Chełmży należy do Toruńskich Zakładów Przemysłu Terenowego Materiałów Budowlanych. Położona jest ona w północnej części miasta przy końcu ulicy Bydgoskiej. Założona została w 1913 r. W 1951 r. została upaństwowiona. Zatrudniała od 25 osób /w r. 1951/ do 30 osób /w 1958 r./.

Zatrudnienie w cegielni

T a b e l a 32

Rok	Zatrudnieni ogółem	Rok	Zatrudnieni ogółem
1951	25	1955	28
1952	25	1956	28
1953	31	1957	27
1954	30	1958	30

Na ogólną liczbę 30 osób przypadają w 1954 r. 16 kobiet, podczas gdy w 1958 r. przy tej samej liczbie zatrudnionych, ilość ich zmalała do 6.

Cegłę produkuje się z mało wartościowej gliny morenowej. Występuje ona na głębokości od 3 do 5 m pod warstwą gliny piaszczystej. Miąższość

pokładu gliny nadającej się do eksploatacji wynosi od 1 do 2 m. Zapas tej gliny na terenie należącym do cegielni wystarczy tylko na 7 do 8 lat. Początkowo sprowadzano także ił warwowy z Lubicza, lecz mimo wszystko produkcja cegły była stosunkowo niska i wynosiła:

Rok	1951	1953	1954	1958
Cegła w szt.	900 000	1 300 000	1 300 000	1 562 600

Od 1953 r. zaprzestano dowożenia iłu, gdyż i tak nie poprawił on jakości cegły chełmińskiej. Cegła ta zaspakaja jedynie lokalne potrzeby budownictwa indywidualnego. W celu dalszego utrzymania się cegielnia zamierza zakupić położony w pobliżu teren z lepszą gatunkowo gliną morenową. Projektuje również ulepszenie technologii produkcji co wpłynie korzystnie na zwiększenie zdolności produkcyjnej zakładu.

Rzeźnia Miejska

Rzeźnia podlega bezpośrednio Miejskiej Radzie Narodowej w Chełmży. Powstała w 1914 r. Jest rzeźnią sanitarną, gdyż w razie epidemii przyjmuje jedynie zwierzęta chore. Pód tym względem zasięgiem swym obejmuje ona teren powiatu toruńskiego oraz niekiedy teren powiatów przyległych. Rzeźnia zlokalizowana została korzystnie na wschodnich peryferiach miasta. Zakład ten prowadzi tylko ubój, natomiast przetwórstwem zajmuje się PSS i GS. Spółdzielnie te podczas uboju korzystają ze swoich ekip pracowniczych.

Rzeźnia Miejska zatrudniała w 1958 r. lekarza weterynarii, kierownika, sekretarkę i 2 pracowników fizycznych.

Przy rzeźni jest zbiornica odpadków ubojowych należąca do PSS, które wywozi się do innych miast Polski: trzuskę do Łodzi, ogony i wycinki do Nowej Sclii, żółć do Gorzowa Wlkp., rogaciznę do Oświęcimia, tkuszcze do Bobrka, szczecinę do Międzyrzecza Podlaskiego itp. Do niedawna również wysyłano krew do Krotoszyna, Gdyni i Chylonii. Obecnie ze względu na nieopłacalność tej transakcji zaprzestano wysyłania. Produkcja mięsa rzeźni związana z ubojem zwierząt kształtowała się następująco: /tabela 33/.

Do 1957 r. produkcja mięsa nie zaspakajała potrzeb ludności Chełmży. Mięso przywożono przeważnie z Torunia. W ostatnim roku zaprzestano dowozu, gdyż produkcja miejscowa była wystarczająca, a nawet z powodu nadmiaru cielęciny w 1958 r. 40 cieląt odesłano do rzeźni PSS w Toruniu. Wielki wzrost produkcji w 1952 r. w stosunku do lat poprzednich był związany z epidemią pryszczycy. Ubój koni wykazany w zestawieniu prowadzony był dla specjalnego sklepu, który istniał od 1951 r. do 1956 r. Pozostał natomiast punkt skupu skór prowadzony od kilku lat przez Gminną Spółdzielnię.

Rzeźnia Miejska ze względu na swe dobre wyposażenie posiada duże możliwości produkcyjne. W celu ich wykorzystania należałoby jedynie powiększyć chłodnię i unowocześnić jej urządzenia.

Zakłady Młynarskie

Zakłady Młynarskie posiadają w Chełmży jeden większy młyn. Powstał on w 1931 r. obok istniejącego tu od dawna wiatraku. Był wówczas

Ubój zwierząt

T a b e l a 33

Rok	Konie	Bydło	Cieleęte	Świnie	Owce	Kozy	Razem
1946	-	171	1	596	2	1	771
1947	-	286	110	1 334	12	-	1 742
1948	-	1 018	773	4 431	225	-	6 447
1949	-	567	654	2 205	40	7	3 473
1950	-	692	1 322	4 987	27	4	7 032
1951	123	404	451	2 647	13	7	3 745
1952	109	591	1 195	10 341	107	5	12 348
1953	55	494	566	3 313	94	-	4 522
1954	63	547	647	2 727	129	1	4 114
1955	43	540	384	2 403	136	-	3 506
1956	14	520	357	3 530	123	-	4 544
1957	2	577	622	2 853	317	-	4 371
1958	3	852	988	5 486	246	-	7 575

- 89 -

własnością niemiecką. Dalsza rozbudowa jego nie była konieczna ze względu na dosyć dużą zdolność przemiałową, toteż w stanie niezmiennym dochował się on do dnia dzisiejszego.

Zatrudnienie w młynie kształtowało się następująco:

Zatrudnienie w Zakładach Młynarskich

T a b e l a 34

Rok	Zatrudnieni ogółem	w tym kobiety
1931	16	?
1953	26	?
1956	26	1
1957	16	1
1958	25	2

W 1958 r. na ogólną liczbę 25 zatrudnionych wypadało 21 pracowników fizycznych i 4 umysłowych.

Zdolność przemiałowa młyna ustawicznie wzrastała dzięki wprowadzeniu technicznych ulepszeń.

Rok	1931	1945	1946	1953	1956	1957	1958
Wielkość przemiału dobowego w tonach	18	18	21	24	26	26	28

Do 1948 r. młyn ten posiadał charakter młyna gospodarczego. Obsługiwał wówczas zaplecze

miasta w promieniu około 30 km. Po upaństwowieniu nabrał charakteru handlowego i nastawił się tylko na przemiał żyta. W 1954 r. został zelektryfikowany.

Rejonowe Przedsiębiorstwo Młynów Gospodarczych

Przedsiębiorstwo to przejęło w Chełmży w 1950 r. drugi młyn mniejszy. Od początku posiadał on charakter młyna gospodarczego. Zasięg jego oddziaływania na zaplecze zamyka się w granicach około 12 km /rys.8/.

W młynie tym w 1953 r. zatrudniono 5 osób, a w 1958 r. 4 osoby, w tym 1 kobietę. Produkcja roczna w 1953 r. wynosiła około 1 000 ton. W 1956 r. produkcja wynosiła około 800 ton, czyli na dobę od 2 do 6 ton. Ponieważ **przemiał** teoretyczny wynosił 10 ton na dobę, młyn w niektórych okresach nie wykorzystywał swoich możliwości produkcyjnych. W 1957 r. wprowadzenie ulepszeń technicznych zwiększyło zdolność produkcyjną młyna do 15 t /w tym 5 t zboża na mąkę i 10 t zboża na śrut/. Obecnie młyn wykorzystuje swe możliwości produkcyjne przy produkcji mąki, natomiast nie wykorzystuje ich w produkcji śrutu. Przyczyną tego była między innymi konkurencja powstałego niedawno śrutownika prywatnego.

Okręgowa Spółdzielnia Mleczarska

Jest ona jednym z ważniejszych zakładów przemysłu spożywczego. Powstała na miejscu mleczarni, która istniała od 1875 r. Spółdzielnia w 1954 r. posiadała 8 zlewni: jedną przyzakładową oraz w Kuczwałach, Grzywnie, Browinie, Brachnowie, Skapem, Zalesiu i Kiełbasinie. W 1958 r. OSM utraciła 2 zlewnie, w Brachowie i

Ryc.8. Wsie korzystające z usług młyna w Chełmnie w 1958 r.

Kiełbasinie. Zatrudnienie w 1958 r. wzrosło prawie dwukrotnie w stosunku do roku 1954.

Rok	Zatrudnieni ogółem	Mężczyźni	Kobiety	Pracownicy fizyczni	Pracownicy umysł.
1954	14	9	5	9	5
1958	25	20	11	19	9

Wzrosła również produkcja mleczarni. W 1954 r. produkowano mleko, śmietanę i kazeinę kwasową. Przerób dzienny mleka wynosił 8000-8500 l, śmietany około 1000 l. Na potrzeby miasta zostawiano około 32 l śmietany i około 1000 l mleka, masło przewożono z Torunia. W 1958 r. pozostawia się dla miasta od 1500 do 2000 l mleka i około 37 l śmietany podczas gdy dzienny przerób mleka dochodzi do 18 000 l. Mleczarnia nie tylko zaspakaja potrzeby Chełmży, lecz niektóre produkty wysyła również do innych miast Polski. Są to: kazeina, którą od kilku lat dostarcza Poznaniowi, oraz masło, wysyłane do składnicy w Toruniu i w Grudziądzu /ryc.9/. Na potrzeby Chełmży pozostaje miesięcznie około 2200 kg masła. Ze względu na zanieczyszczenie wody związkami żelaza mleczarnia na ogół nie produkuje masła eksportowego. Produkcję w 1958 r. przedstawia tabela 35.

Produkcja Okręgowej Spółdzielni Mleczarskiej

T a b e l a 35

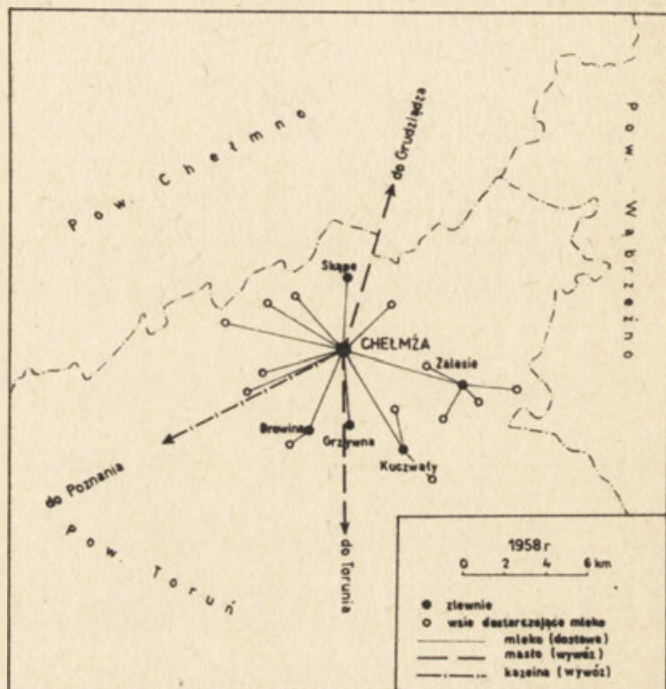
Produkty	Wielkość produkcji w t	Produkty	Wielkość produkcji w t
Mleko	751,7	Twaróg	27,0
Masło	161,1	Kazeina	72,9
Sery	0,4	Śmietana	10,0

W tym czasie przerobiono 4 938 481 l mleka dostarczonego przez:
dostawców indywidualnych
i uspołecznionych . . . . . 4 624 613 l
PGR . . . . . 266 820 l
Spółdzielnie Produkcyjne . . . . . 47 048 l
Zwiększenie produkcji uzyskano dzięki wzrostowi pogłównia bydła i w związku z tym większym dostawom mleka oraz na skutek zwiększenia liczby zatrudnionych. Mała produkcja serów wiąże się z brakiem odpowiednich urządzeń. W najbliższym czasie przewidziana jest budowa serowni oraz suszarni do kazeiny.

III Rzemiosło spółdzielcze i indywidualne

Rzemiosło, które odgrywało dużą rolę w okresie przedwojennym po drugiej wojnie światowej zreorganizowane zostało przeważnie na zasadach spółdzielczych. Przeżywało ono zmienne okresy rozwoju. Obecny stan charakteryzuje się istnieniem kilku dobrze prosperujących spółdzielni.

a/ Rzemieślnicza Spółdzielnia Pracy Stolarzy i Bednarzy powstała w 1950 r. Posiada ona dwa zakłady, które obejmują działy: stolarski, tapicerski i bednarski. Spółdzielnia zatrudniała w 1954 r. 147 osób, w tym 19 kobiet. W 1958 r. liczba zatrudnionych wzrosła do 184 osób, w tym 43 kobiety. Przedsiębiorstwo to zajmuje się produkcją mebli, opakowań oraz innych wyrobów stolarskich i bednarskich. Świadczy również usługi w zakresie wymienionych powyżej działów. Asortyment i wielkość produkcji w 1958 r. przedstawia tabela 36.

Ryc.9. Punkty dostawy mleka i zbytu produktów mleczarskich w Chełmży w 1958 r.

Produkcja Rzemieślnicza Spółdzielni Pracy
Stolarzy i Bednarzy w 1958 r.

T a b e l a 36

O p a k o w a n i a		
Skrzynki	sztuk	606
Beczki do płynów	"	5 007
Beczki do masła	"	4 996
Kadzie, kadki	"	2 634
M e b l e /komplety/		
Komplety mebli oklej.	komplety	643
Komplety stołowe	"	279
Komplety sypialne	"	364
M e b l e /pojedyncze/		
Meble stolarskie	sztuk	10 235
Meble tapicerskie	"	1 045
Krzesła	"	10 000
Kasety do płyt gramofono- wych	"	2
Łóżka	"	2
Biurka	"	3
Stoły różne	"	170
Stoliki	"	37
Szafy	"	13
Tapczany	"	507
Kozetki	"	538
I n n e w y r o b y		
Szafy chłodnicze	"	1 223
Półki do szaf chłodniczych	"	5 984
Regały, kontuary	"	4
Denka, wieka iglaste	"	3 300
Okna skrzynkowe	"	14
Przystawki księgarskie	"	60
Balie-wanny	"	5
Stoliki do agregatów	"	2

Od III kwartału 1958 r. wprowadzono nowe asortymenty, na które jest ogromny popyt. Są to eksportowe krzesła składane dla Anglii i dla rynku wewnętrznego, szafy chłodnicze oraz różne modele kompletów meblowych fornirowanych na wysoki połysk. W roku następnym krzesła składane wysyłane będą również do innych krajów. Spółdzielnia zapewniła sobie duży popyt przez wykorzystanie racjonalizatorskich pomysłów, które podniosły jakość towarów oraz przez wprowadzenie zasady premiowania pracowników unyksowych nie w zależności od wielkości globalnej produkcji, lecz w zależności od efektywnych rozmiarów zbytu. W związku z zaplanowanym zwiększeniem produkcji zakład przy ul. Targowej rozpoczął sposobem gospodarczym budowę hali produkcyjnej.

b/ Spółdzielnia 22 Lipca powstała w 1949 r. Na terenie Chełmży posiada ona 2 zakłady. Zatrudniały one w 1954 r. 103 osoby /w tym 77 kobiet/. W 1958 r. liczba pracowników wzrosła do 187, w tym 160 kobiet. Spółdzielnia zajmuje się produkcją konfekcyjną, jak np. szyciem płaszczy, ubrań itp.

o/ Spółdzielnia Inwaldów posiada 2 zakłady, które zatrudniały 85 osób /w tym 14 kobiet/, w 1954 r. oraz 75 osób w 1958 r./ w tym 16 kobiet/. Spółdzielnia prowadzi rozlewnię piwa i wytwórnice wód gazowych, produkcję skórzaną, jak np. obuwia, uprząży oraz świadczy usługi ślusarskie i szewskie.

d/ Powszechna Spółdzielnia Spożywców, o charakterze handlowo-przemysłowym, powstała w 1945 r. Posiada ona 7 zakładów masarskich, 3 zakłady piekarnicze, wytwórnice wód gazowych i rozlewnię

piwa. W 1958 r. w produkcji zatrudnionych było 68 osób.

e/ Gminna Spółdzielnia "Samopomoc Chłopska" posiadała w 1958 r. 2 zakłady zatrudniające 14 osób. Przedsiębiorstwo to prowadzi działalność handlową w zakresie skupu produktów rolnych i zaopatrzenia ludności rolniczej. Zajmuje się produkcją piekarniczą, masarniczą oraz świadczy usługi transportowe.

f/ Powiatowa Wielobranżowa Spółdzielnia Usług Rolniczych reprezentuje 6 zakładów, które w r. 1958 zatrudniały łącznie 61 pracowników, w tym 9 kobiet. Spółdzielnia zajmuje się produkcją obuwia oraz pełni usługi szewskie, elektrotechniczne, fryzjerskie, kołodziejskie i usługi domowe.

g/ Spółdzielnia Pracy Materiałów Budowlanych i Robót Montażowych jest przedsiębiorstwem produkcyjno-usługowym. Powstała ona w czerwcu 1958 r. W tym czasie zatrudniała 24 pracowników /w tym 7 kobiet/. Zakład ten zajmuje się produkcją prefabrykatów budowlanych. W okresie pierwszych czterech miesięcy wyprodukował on:

dachówek	761 sztuk
rur betonowych	17 "
płyt chodnikowych	52 "
krawężników ulicznych	10 "
skupów granicznych	8 "
krawężników ogrodowych	18 "
pustaków "Alfa"	144 "

Spółdzielnia świadczy także usługi w zakresie robót remontowo-montażowych.

h/ Zjednoczona Spółdzielnia Pracy Branży Skórzanej "Wisła" reprezentowana jest przez jedną placówkę. W 1958 r. zatrudniała ona 5 osób. Spółdzielnia wykazuje działalność produkcyjną i usługową w zakresie prac szewskich.

i/ Rzemieślnicza Spółdzielnia Pracy "Dziewiarz" w Chełmży powstała w 1952 r. Początkowo zatrudniała ona 3 osoby, a w 1957 r. - 10 osób. Gdy w 1958 r. do użytku jej został oddany nowy budynek położony nad jeziorem przy końcu ulicy Kościuszki, zatrudnienie wzrosło do 24 osób /w tym 10 kobiet/. Lokalizacja budynku we wspomnianym miejscu ma na celu założenie w przyszłości zakładu włókienniczego, który korzystałby z wody Jez. Chełmżyńskiego. Spółdzielnia zajmuje się produkcją waty z odpadków włókienniczych sprowadzanych z Centrali Odpadków Użytkowych z wielu miast: z Łodzi, Jeleniej Góry, Bielska i innych. Asortyment spółdzielni stanowi: wata kołdrowa biała, szara wata klejona, krawiecka i tapicerska. Przewiduje się również produkcję waty higienicznej i produkcję filcu. Wówczas zatrudnienie wzrośnie jeszcze o 30 osób /głównie kobiet/. Watę wysyła się do państwowych zakładów odzieżowych, spółdzielni pracy i centrali tekstylnych wielu miast: Gdańska, Malborka, Leszna, Bydgoszczy, Lublina i innych. Dochód spółdzielni a także i produkcja waty wzrastają z każdym rokiem. W 1957 r. zakład ten wyprodukował 170 ton, a w 1958 r. 230 t waty. Ponieważ istnieje ogromne zapotrzebowanie na ten produkt przez przemysł krajowy, spółdzielnia posiada duże możliwości rozwoju.

j/ Spółdzielnia Ociemniaczych "Gryf" istnieje od 1951 r. Zatrudniała ona początkowo 4 osoby, w 1957 r. - 10 osób, przy końcu 1958 r. pracowało 8 osób, w tym 3 kobiety. Spółdzielnia produkuje różne rodzaje szczotek, szczoteczek i miotek. Z powodu niedostatecznych dostaw surowców krajowych tj włosa końskiego i szczeciny wykorzystuje ona do produkcji surowce importowane. Należą do nich: basyna, piasawa, tampico, korzeń ryżowy i włókno palmowe. Produkcja nastawiona jest na potrzeby kraju.

Rzemiosło indywidualne

W rozwoju rzemiosła indywidualnego prześledzić można 4 fazy: wzrost ilości zakładów po drugiej wojnie światowej aż do 1950 r., upadek rzemiosła w latach 1950-1956, gwałtowny wzrost liczby zakładów rzemieślniczych po październiku 1956 r. oraz ponowny ich spadek w 1958 r. Zmiany te najlepiej uwidaczniają się w skali powiatu tczuńskiego. W 1958 r. w powiecie przybyło 36 zakładów, a ubyło 43, podczas gdy w 1957 r. przybyło 89 zakładów a ubyło tylko 26. Na terenie Chełmży zmiana ilości zakładów indywidualnych przedstawia się następująco:

R o k	1954	1955	1957	1958
Ilość zakładów	58	59	144	114

Dokładny wykaz zakładów rzemieślniczych podaje tabela 37. W 1954 r. największa liczba przypadła na zakłady krawieckie. Dalsze miejsce zajmowało ślusarstwo i kowalstwo. Ten stan utrzymał się również w 1955 r. Dopiero w 1957r.

liczba zakładów ślusarskich przewyższyła wszystkie inne. Drugie miejsce zajęło krawiectwo, a potem stolarstwo i kowalstwo. W następnym roku grupę liczebnie dominującą stanowiło krawiectwo i ślusarstwo. Wszystkie inne branże znacznie zmniejszyły liczbę zakładów. W odróżnieniu od rzemiosła indywidualnego rzemiosło uspołecznione nie podlegało większym zmianom.

Wykaz zakładów rzemieślniczych w Chełmży

T a b e l a 37

Rodzaj zakładu	Ilość zakładów		
	1955	1957	1958
Olejarnia	-	2	1
Cukiernia	-	-	2
Rzeźnictwo	-	2	1
Piekarnia	-	3	2
Kaszarnia	-	-	1
Serownia	-	2	-
Wyrób słodocy	-	3	-
Elektromonterstwo	-	2	-
Krawiectwo damskie	3	3	3
Krawiectwo męskie	13	16	19
Czapnictwo, kapeluszn.	2	3	3
Obciąganie guzików	1	1	-
Szewstwo	2	8	6
Podnoszenie oczek	-	1	1
Fryzjerstwo	-	2	2
Galanteria metalowa	-	-	2
Galanteria z tworzyw sztucznych	1	1	-
Kowalstwo	4	10	5
Blacharstwo	-	2	1
Wyrób osełek	-	3	1
Ślusarstwo	8	21	15

c.d.

Rodzaj zakładu	Ilość zakładów		
	1955	1957	1958
Zegarmistrzostwo	3	3	4
Wulkanizatorstwo	2	3	3
Bednarstwo	1	1	1
Kołodziejstwo	1	6	3
Stolarstwo	3	11	7
Tapicerstwo	1	2	2
Introrigatorstwo	-	-	1
Rymarstwo	4	5	5
Siatkarstwo metalowe	-	2	2
Fotografika	2	-	2
Kominiarstwo	-	5	1
Magiel	-	1	5
Wiertnictwo studzienne	1	2	2
Dekarstwo	2	2	2
Instalacje elektryczne	1	-	2
Malarstwo	-	2	2
Szklarstwo	1	3	2
Zduństwo	-	2	1
Spawanie elektryczne	1	2	-
Wyrób jelit sztucznych	1	-	-
Radiomechanika	1	-	1
Kamieniarstwo i rzeźbiarstwo	-	-	1
Grempłarstwo	-	2	-
Murarstwo	-	1	-
Studniarstwo	-	2	-
Wyrób nocnych lamp	-	1	-
Wyrób sztucznych kwiatów	-	1	-
R a z e m	59	144	114

Analiza stanu zatrudnienia ludności wykazała w czasie od 1953/doi 1958 r. zwiększenie liczb

by pracowników przemysłowych i rzemieślniczych. Świadczy to o wzroście funkcji produkcyjnej, która wyprzedza pozostałe funkcje i nadaje Chełmży piętno miasta przemysłowego.

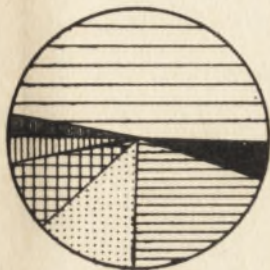
IV. Produkcja rolnicza

Mniejsze znaczenie dla życia gospodarczego Chełmży ma funkcja rolnicza. Jest to również funkcja produkcyjna, gdyż dostarcza miastu środków żywności. Jednakże, ze względu na reprezentowanie mniejszej liczby zatrudnionych, nie posiada ona dla miasta tak dużego znaczenia, jak funkcja przemysłowa.

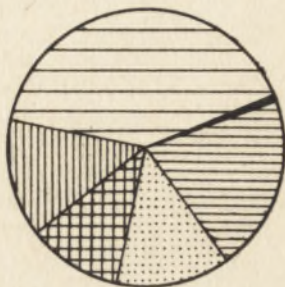
Dzisiejsze granice administracyjne Chełmży otaczają teren o powierzchni 2.055 ha. Objęły one szereg rozparcelowanych folwarków: Archidiakonkę, Buczek, Chełmińskie Przedmieście, Knapszytek czyli Wybudowanie, Kuchnię i Strużal, dzięki czemu w granicach miasta znalazły się duże tereny niezabudowane, nadające się do gospodarki rolnej. Dogodne warunki glebowe i klimatyczne sprzyjają produkcji rolniczej. Na żyznych glebach gliniastych i szczyrkach mocnych rozwinęła się uprawa roślin zbożowych, przemysłowych, pastewnych, ziemniaków i warzyw. Ze względu na urodzajność gleb i rozdrobnienie gospodarstw w Chełmży brak jest wyspecjalizowanych rejonów upraw.

Na terenie miasta gospodarke rolną reprezentuje sektor prywatny i państwowy. Strukturę gospodarstw indywidualnych na przestrzeni ostatnich lat przedstawia tabela 38.

1953 r.

1958 r.

1

2

3

4

5

6

7

Ryc.10. Uprawa gruntów ornych na terenie Chełmży w 1953 i 1958 r.

Uprawy: 1 - zbożowe, 2 - strączkowe,
3 - przemysłowe, 4 - ziemniaki, 5 - pas-
towe, 6 - warzywa gruntowe, 7 - inne.

Struktura gospodarstw indywidualnych

T a b e l a 38

Wielkość gospodarstw w ha	Ilość gospodarstw	
	1951	1958
0,0 - 0,5	73	79
0,5 - 2,0		124
2,0 - 3,0	37	28
3,0 - 5,0		29
5,0 - 7,0	31	34
7,0 - 10,0	15	20
10,0 - 14,0	23	13
14,0 - 20,0	15	12
powyżej 20,0		6
R a z e m	194	345

Z analizy tej tabeli wynika, że w 1958 r. najczęściej było gospodarstw drobnych o powierzchni 0,5 - 2,0 ha. Znaczna ilość przypadła również na gospodarstwa o powierzchni dochodzącej do 0,5 ha. Pewną ich część stanowiły działki budowlane. Mniej liczne gospodarstwa średnie zajmowały znacznie większy obszar. Najmniej było gospodarstw dużych. Zestawienie wykazuje również, że w stosunku do 1951 r. przy zachowaniu tej samej powierzchni wzrosła ogromnie liczba gospodarstw. W 1951 r. było ich 194, w 1953 - 280, a w 1958 r. liczba ich wzrosła do 345. Wpłynęło to na zmianę struktury gospodarstw indywidualnych. Naj-

Struktura gospodarstw rolnych - w ha

T a b e l a 39

U p r a w y	1953		1958	
	Razem	W tym gospodarstw indywidualnych	Razem	W tym gospodarstw indywidualnych
1. Zbożowe	430,62	415,32	444,25	444,25
w tym: żyto	139,95	139,95	184,80	184,80
pszenica	86,68	86,68	53,16	53,16
jęczmień	145,95	138,70	159,42	159,42
owies	16,27	16,27	18,13	18,13
mieszanki zbożowe	39,92	32,62	27,34	27,34
gryka, proso i inne	0,45	0,45	1,00	1,00
2. Strączkowe	42,49	42,49	0,06	0,06
3. Przemysłowe	190,47	190,47	224,26	224,26
w tym: buraki cukrowe	158,34	158,34	190,57	190,57
rośliny oleiste	5,75	5,75	3,97	3,97
rośliny włókniste	15,34	15,34	25,43	25,43
4. Ziemniaki	121,19	114,69	144,63	132,41
5. Pastewne	81,86	79,84	127,03	116,53
6. Warzywa gruntowe	24,52	22,52	140,48	31,18
7. Pozostałe uprawy	19,69	19,69	-	-
Powierzchnia upraw w ha	910,84	885,02	1.060,71	948,69

bardziej zwiększyła się liczba gospodarstw małych o powierzchni 0-2 ha. Zwiększyła się również liczba gospodarstw dużych.

Zmianie struktury gospodarstw towarzyszy zmiana powierzchni i rodzaju upraw /tabela 39/. Ostatnio największą powierzchnię pól uprawnych zajmują rośliny zbożowe, następnie rośliny przemysłowe, ziemniaki, warzywa i rośliny pastewne. Ogólny obszar upraw wzrósł w stosunku do 1953 r. o 169,87 ha. W tym uprawa warzyw o 115,96 ha, roślin pastewnych o 45,17 ha, żyta o 44,85 ha i buraków cukrowych o 32,23 ha. ~~W~~znaczna się również wzrost terenu zajętego pod uprawę ziemniaków, roślin włóknistych i jęczmienia. Zmniejszył się natomiast teren upraw pszenicy, roślin strączkowych i oleistych.

W Chełmży w 1958 r. były dwa gospodarstwa państwowe, które należały do Cukrowni i Pomorskich Zakładów Papy. Bastawiły się one na gospodarke ogrodową i hodowlaną. W 1953 r. oprócz Cukrowni gospodarstwa takie posiadały również Cegielnia, Miejskie Przedsiębiorstwo Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej i Gminna Spółdzielnia "Samopomoc Chłopska".

Na terenie całego obszaru rolnego Chełmży od kilku lat obserwujemy wzrost wydajności upraw /tabela 40/.

Ostatnio największy wzrost wydajności osiągnęły buraki cukrowe, następnie rośliny włókniste, warzywa, rośliny oleiste, żyto i inne.

Wzrost wydajności upraw, zajęcie znacznych terenów pod uprawę roślin pastewnych, zwiększenie uprawy ziemniaków, wzrost zużycia wysłoków cukrowni jako paszy dla bydła oraz dosyć znaczne zasoby naturalnej, zielonej paszy łąk i pastwisk wpłynęły na wzrost ilości zwierząt domowych.

Wydajność upraw - w q z 1 ha

T a b e l a 40

U p r a w y	1955	1956	1957	1958
Żyto	16,1	17,0	17,5	22,0
Pszenica	18,2	19,5	20,4	21,2
Jęczmień	20,9	22,2	23,0	22,1
Owies	17,2	18,1	19,2	20,4
Strączkowe /w tym na ziarno/	14,0	14,7	15,3	16,0
Buraki cukrowe	213,0	219,0	225,0	245,0
Rośliny oleiste	9,1	10,8	11,5	16,0
Rośliny włókniste	16,2	17,5	19,0	29,0
Ziemniaki	122,0	124,0	125,0	127,0
Warzywa gruntowe	144,0	147,0	150,0	154,0

Stan pogłowia zwierząt hodowlanych

T a b e l a 41

Gospodarstwa	Liczba gospodarstw		Konie		Bydło		Trzoda chlewna		Owce		Kozy	
	1953	1958	1953	1958	1953	1958	1953	1958	1953	1958	1953	1958
Gospodarstwa indywidualne	280	345	186	193	445	586	630	857	246	149	44	29
Indywidualni właściciele nie posiadający gospodarstw rolnych	267	128	8	8	52	55	196	110	74	55	82	26
Członkowie spółdzielni produkcyjnych	2	-	2	-	2	-	2	-	2	-	-	-
Gospodarstwa państwowe bez inwentarza pracowników	4	2	20	8	2	28	43	22	-	17	-	5
Instytucje państwowe i społeczne nie posiadające gospodarstw rolnych	1	5	2	15	-	29	69	92	-	1	-	-
R a z e m	554	480	218	224	501	698	940	1081	322	222	126	60

Użytkowanie gruntów - w ha

T a b e l a 42

Gospodarstwa	Ogólna powierzchnia gruntów	Użytki rolne			Wody	Tereny komunikac. i osiedl.	Nie-użytki
		Grunty orne /w tym sady, ogrody, odłogi/	Łąki	Pastwiska			
Państwowe gospodarstwa rolne	606,42	227,04	10,55	25,28	342,55	0,63	0,37
Inne państwowe i społeczne gospodarstwa	103,65	94,32	7,00	1,43	-	-	0,90
Inne państwowe i społeczne nieruchomości nierolnicze, zabudowane lub niezabudowane	30,59	6,60	-	-	-	23,99	-
Indywidualne gospodarstwa /grunty/	1.153,58	1.074,98	41,52	31,87	1,49	3,72	-
Ogrody działkowe	13,82	13,82	-	-	-	-	-
Państwowy Fundusz Ziemi	74,07	74,07	-	-	-	-	-
Wody publiczne	3,38	-	-	-	3,38	-	-
Drogi publiczne	49,15	-	-	-	-	49,15	-
Tereny komunikacyjne	20,34	-	-	-	-	20,34	-
R a z e m	2.055,00	1.490,83	59,07	58,58	347,42	97,83	1,27

Stan pogłowia zwierząt hodowlanych przedstawia tabela 41. Wykazuje ona, że najbardziej powiększyła się liczba bydła. Zniesienie przez państwo w 1957 r. obowiązkowych dostaw żywca, mleka oraz podniesienie ceny mleka i ceny rzeźnej bydła stało się bodźcem ekonomicznym dla rolników. Zwiększeniu ilości bydła sprzyjał również brak groźnych epidemii, a selekcjonowanie jego - jakkolwiek nie realizowane w pełni - stało się podstawą zwiększenia ilości dobrych, mlecznych krów. Wyrazem tych zmian jest zwiększenie średniej rocznej produkcji mleka od jednej krowy z 2.200 l w 1955 r. do 2.750 l w 1958 r.

Wzrosła również ilość trzody chlewnej. Natomiast liczba koni nie uległa większym zmianom. W 1958 r. na 100 ha użytków rolnych przypadało w Chełmży 13,9 koni. Wartość ta zbliżona jest do średniej wartości krajowej.

W porównaniu z 1953 r., znacznie obniżyła się hodowla owiec i kóz. Obecnie istnieje tendencja do zwiększenia pogłowia merynosów. Tylko hodowla większej liczby dobrych gatunkowo owiec prowadzona pod specjalną opieką jest opłacalna.

Dla hodowli zwierząt domowych naturalną bazę paszową stanowią łąki i pastwiska, które zajmują w mieście dosyć znaczny teren. Uwidacznia się to w skali użytkowania gruntów w 1958r. w ha /tabela 42/. Łąki i pastwiska występują w rynnach nad Jez. Chełmżyńskim i od strony północno-zachodniej miasta. Zajmują tam szeroki, miejscami podmokły teren /ryc.7/. Pozostałe nieznaczne ich obszary rozrzucone są w obrębie mniejszych rynien lub wypełniają dna wytopisk. Obserwacje wykazały, że w ostatnich latach łąki i pastwiska kurczą się coraz bardziej na

rzecz upraw polnych i ogrodowych. Eksploatacja torfów w minimalnym tylko stopniu zmniejsza ich powierzchnię.

Znaczny obszar zajmują także sady wraz z ogrodami. Przypada na nie 122,3 ha. W tej liczbie gospodarstwa indywidualne zajmują 49,2 ha. Sady rozłożyły się na wysoczyźnie lub na zboczach rynien. Przeważają sady starsze, kilkunastoletnie. Lokalizacja młodych, niedawno założonych jest ściśle związana z rozbudowującymi się przedmieściami Chełmży. Występują więc one poza miastem przy drodze w kierunku na Strużal, w obrębie dzielnicy domków jednorodzinnych na Wybudowaniu oraz miejscami na północ i na zachód od centrum miasta. Ludność śródmieścia pozbawiona ogrodów korzysta z położonych za miastem ogródków działkowych. Mniejsze tereny sadowniczo-ogrodnicze pominięte na mapce są związane przede wszystkim z budownictwem wiejskim. Sady miejskie nie zaspakajają potrzeb ludności. Owoce dowozi się z okolicznych wsi. Podobnie przedstawia się sprawa z warzywami.

W mieście znajduje się park nadjezierny i zieleńce. Nieużytki występują w obrębie gospodarstw państwowych. W 1957 r. zajmowały one 2,42 ha. W następnym roku powierzchnia ich zmniejszyła się do 1,27 ha. Mały obszar nieużytków świadczy między innymi o wysokim poziomie kultury rolnej Chełmży.

Jak wynika z przedstawionego tu materiału, rolnictwo w znacznym stopniu zaznacza swój udział w życiu gospodarczym miasta. Ogrodnictwo, zwiększona uprawa roślin przemysłowych i innych, wzrost hodowli bydła, trzody chlewnej, zwierząt futerkowych oraz znacznej ilości kur wpłynęły na zwiększenie dochodowości rolników lub poszczególnych właścicieli zwierząt. Toteż mimo

powiększenia się liczby ludności rolniczej i rozdrobnienia gospodarstw, uprawa ziemi i hodowla są podstawowym źródłem utrzymania 856 osób. Stanowi to 6,4% ogółu ludności miasta.

x x x

Przedstawione działy życia gospodarczego Chełmży omawiające funkcje produkcyjne nie dają jeszcze pełnego obrazu stanu zagospodarowania miasta i zatrudnienia jej mieszkańców. Pozostają jeszcze: obrót towarowy, usługi administracyjne, życie społeczne i kulturalne, usługi w zakresie lecznictwa i inne, które składają się na dalsze funkcje miasta i będą celem następnych opracowań.

Literatura

1. D r y l l A. - Golub - Dobrzyń, Opracowanie monograficzne, Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast. Prace Geograficzne, nr 9, 1957.
2. D z i e w o Ń s k i K. - Geografia miast i osiedli w Polsce. Wiedza Powszechna, 1953.
3. D z i e w o Ń s k i K. - Rozwój problematyki badań geograficznych nad małymi miastami, Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast, Prace Geograficzne, nr 9, 1957.
4. D z i e w o Ń s k i K. - Geografia osadnictwa i zaludnienia, Przegląd Geograficzny, t.XXVIII, zeszyt 4, 1956.
5. J e l o n e k A. - Zmiany w strukturze wieku i płci ludności w Polsce w latach 1946 - 50. Przegląd Geograficzny, t.XXX, zeszyt 3, 1958.
6. J e l o n e k A. - Rozwój urbanizacji w Polsce Ludowej. Przegląd Geograficzny, t. XXVIII, zeszyt 4, 1956.
7. J e l o n e k A. - Liczba ludności miast i osiedli w Polsce w latach 1810 - 1955. Dokumentacja Geograficzna- zeszyt 5, 1956.
8. J e l o n e k A. - Ruch naturalny ludności w Polsce w latach 1947-1955. Dokumentacja Geograficzna, zeszyt 6, 1957.
9. K i e ł c z e w s k a - Z a l e s k a M. - Województwo bydgoskie, Warszawa, 1952.

10. K i e ł c z e w s k a - Z a l e s k a M. - Problemy geograficzno-gospodarcze małych miast w Polsce w świetle dokonanych opracowań, Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast. Prace Geograficzne, nr 9, 1957.
11. K i e ł c z e w s k a - Z a l e s k a M., K o s t r o w i c k i J. - Problem aktywizacji małych miasteczek, Nowe Drogi, zeszyt 7/8, 1956.
12. K o s i ń s k i L. - Zagadnienia struktury funkcjonalnej miast polskich. Przegląd Geograficzny, t.XXX, zeszyt 1, 1958.
13. K o s i ń s k i L. - Klasyfikacja funkcjonalna większych miast polskich według stanu z 1950 r. Przegląd Geograficzny t.XXX, zeszyt 4, 1958.
14. K o s t r o w i c k i J. - Studia nad warunkami aktywizacji małych miast w ramach badań geograficznych nad warunkami rozwoju regionów. Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast. Prace Geograficzne nr 9, 1957.
15. K o s t r o w i c k i J. - O funkcjach miastotwórczych i typach funkcjonalnych miast. Przegląd Geograficzny, t.XXIV, zeszyt 1-2, 1952.
16. K o s t r o w i c k i J. - O kierunkach rozwojowych geografii rolnictwa i zadaniach geografii rolnictwa w Polsce. Przegląd Geograficzny, t.XXIX, zeszyt 1, 1957.
17. Ł a z ę g a R. [Chudziński A.] - Ziemia Chełmińsko-Michałowska "Wisła", t.4, 1890.

18. M a ń k o w s k a S. - Dojazdy do pracy jako problem strefy podmiejskiej. Przegląd Geograficzny, t.XXXI, zeszyt 1, 1959.
19. Monografia Wielkiego Pomorza i Gdyni. Toruń - Lwów 1939.
20. N o w a k o w s k i St. - Geografia gospodarcza Polski Zachodniej, t.II, Poznań 1930.
21. O c h a b E. - Uchwała III Zjazdu PZPR o wytycznych polityki partii na wsi. Książka i Wiedza 1959.
22. P o l a k i e w i c z ó w n a M. --Z badań nad zapleczem gospodarczym Torunia. Studia Societatis Scientiarum Torunensis, Sectio C, vol.1, nr 3, 1951.
23. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, Warszawa 1880, t.I.
24. Słownik geograficzny państwa polskiego, Warszawa 1936.
25. S z c z e p k o w s k i J. - Monografia geograficzno-ekonomiczna Wąbrzeźna /w niniejszym zeszycie/.
26. T o b j a s z J. - Przegląd i ocena dorobku polskiej geografii rolnictwa. Przegląd Geograficzny, t.XXIX, zeszyt 1, 1957.
27. W r o n a F. - Rozmieszczenie i rozwój uprawy roślin przemysłowych w Polsce w latach 1947-1954. Dokumentacja Geograficzna, zeszyt 1, 1958.

Spis tabel

1. Rozwój ludności Chełmy
2. Ruch wędrowkowy ludności
3. Struktura zawodowa ludności w 1952 r.
4. Bilans siły roboczej w 1953 r.
5. Bilans siły roboczej w 1958 r.
6. Struktura zawodowa ludności w 1958 r.
7. Wykorzystanie siły roboczej i jej zasobów
8. Sprzedaż kolejowych biletów pracowniczych
9. Ludność Chełmy dojeżdżająca do pracy poza miasto w 1958 r.
10. Dojazdy do Chełmy ludności pracującej w 1958 r.
11. Zatrudnienie w przemyśle w 1958 r.
12. Areal plantacyjny buraka cukrowego
13. Wydajność buraków z ha
14. Przerób buraków
15. Zawartość cukru w burakach
16. Przerób dobowy buraków
17. Rozwój produkcji cukru
18. Zatrudnienie w cukrowni
19. Obszary kontraktacji buraka cukrowego
20. Struktura własnościowa gospodarstw -- kontrahentów buraka cukrowego
21. Produkcja cukru i produktów ubocznych

22. Zatrudnienie w Wytwórni Alkoholu Bezwodnego
23. Produkcja Wytwórni Alkoholu Bezwodnego
24. Zatrudnienie w Rafinerii Soli Potasowych
25. Produkcja Rafinerii Soli Potasowych
26. Zatrudnienie w Chełmyńskich Zakładach Przemysłu Galanteryjnego
27. Produkcja Chełmyńskich Zakładów Przemysłu Galanteryjnego
28. Zatrudnienie w Pomorskich Zakładach Papy
29. Produkcja papy
30. Zatrudnienie w Toruńskich Powiatowych Zakładach Przemysłu Terenowego
31. Produkcja Toruńskich Powiatowych Zakładów Przemysłu Terenowego
32. Zatrudnienie w cegielni
33. Ubój zwierząt
34. Zatrudnienie w Zakładach Młynarskich
35. Produkcje Okręgowej Spółdzielni Mleczarskiej
36. Produkcja Rzemieślniczej Spółdzielni Pracy Stolarzy i Bednarzy w 1958 r.
37. Wykaz zakładów rzemieślniczych w Chełmży
38. Struktura gospodarstw indywidualnych
39. Struktura gospodarstw rolnych w ha
40. Wydajność upraw w q z ha
41. Stan pogłowia zwierząt hodowlanych
42. Użytkowanie gruntów w ha.

Spis rycin i podpisay pod ryciny

Ryc.1. Zaludnienie Chełmży od 1946 do 1958 r.

Fig.1. Population of Chełmża from 1946 to 1958

Ryc.2. Dojazdy do pracy ludności Chełmży w 1958 r.

- 1 - pracownicy dojeżdżający koleją;
- 2 - pracownicy dojeżdżający autobusem;
- 3 - pracownicy dojeżdżający rowerem;
- 4 - pracownicy dochodzący pieszo; grubość linii proporcjonalna do ilości dojeżdżających osób - patrz tabela 3/;
- 5 - granica powiatu; 6 - granica województwa.

Fig.2. Travelling to work of the population of Chełmża in 1958

- 1 - workers coming to work by train;
- 2 - workers coming by bus; 3 - workers coming on bicycle; 4 - workers coming on foot /thickness of line proportional to number of people coming #see Table 3/;
- 5 - boundary of district /powiat/; 6 - boundary of province /województwo/.

Ryc.3. Dojazdy do Chełmży ludności pracującej w 1958 r.

- 1 - granica powiatu; 2 - granica województwa; 3 - miejscowości z których pracownicy dojeżdżają pociągiem /ilość osób/; 4 - miejscowości, z których pracownicy dojeżdżają rowerem /ilość osób/

Fig.3. Travelling to Chełmża of workers living outside it in 1958

1 - boundary of district; 2 - boundary of province; 3 - places from which workers come by train /number of people/; 4 - places from which workers come on bicycle /number of people/.

Ryc.4. Miejsce stałego zamieszkania sezonowych robotników cukrowni w Chełmży w 1955 r.

Fig.4. Place of residence of the seasonal workers of the sugar factory of Chełmża in 1958.

1 - number of workers; 2 - boundary of province; 3 - boundary of district

Ryc.5. Udział powiatów w plantacji buraków cukrowych dla cukrowni w Chełmży w 1958 r.
1 - Toruń; 2 - Golub - Dobrzyń; 3 - Wąbrzeźno; 4 - Chełmno; 5 - Brodnica; 6 - Nowe Miasto; 7 - Aleksandrów Kujawski; 8 - Rypin; 9 - Grudziądz.

Rig.5. Share of particular districts in sugar-beet plantation for the sugar factory at Chełmża in 1958

Ryc.6. Obszar plantacji buraków cukrowych dla cukrowni w Chełmży w 1955 r.

Fig.6. Area of sugar-beet plantation supplying the sugar factory in 1955
1 - arable area; 2 - places growing 2-30 ha of sugar-beets; 3 - places growing 31-60 ha of sugar-beets; 4 - places growing 61-160 ha sugar-beets; 5 - places growing 161-260 ha of sugar-beets; 6 - places growing 261-400 ha of sugar-beets; 7 - boundary of district; 8 - boundary of province.

Ryc.7. Udział powiatów w plantacji buraków cukrowych dla cukrowni w Chełmży w 1955 r.
1 - Toruń; 2 - Wąbrzeźno; 3 - Chełmno;
4 - Nowe Miasto; 5 - Brodnica; 6 - Aleksandrów Kujawski; 7 - Lipno

Fig.7. Share of particular districts in sugar-beet plantation for the sugar factory at Chełmża in 1955.

Ryc.8. Wsie korzystające z usług młyna w Chełmży w 1958 r.

Fig.8. Villages utilizing the mill at Chełmża in 1958

1 - villages much using the mill; 2 - villages using the mill less frequently

Ryc.9. Punkty dostawy mleka i zbytu produktów mleczarskich w Chełmży

Fig.9. Milk collecting stations and points of sale of the products of the Chełmża dairy

1 - milk-collecting points; 2 - villages delivering the milk; 3 - milk /delivered/;
4 - butter /send out/; 5 - casein /send out/.

Ryc.10. Uprawa gruntów ornych na terenie Chełmży w 1953 i 1958 r.

Uprawy: 1 - zbożowe; 2 - strączkowe;
3 - przemysłowe; 4 - ziemniaki; 5 - pastewne; 6 - warzywa gruntowe; 7 - inne

Fig.10. Utilization of arable land in the area of Chełmża in 1953 and 1958

Crops: 1 - corn; 2 - pod - plants;
3 - industrial plants; 4 - potatoes;
5 - feed plants; 6- ground vegetables;
7 - others.

Danuta KOWALIK-BODZAK

I. WPŁYW UWŁASZCZENIA NA ZMIANY GOSPODARSTWA WIEJSKIEGO

Uwłaszczenie włościan w 1864 roku ugruntowało stan ich ówczesnego posiadania i określiło nie tylko rozmiary lecz także rozmieszczenie rozłogów. Prawo uwłaszczeniowe nie uwzględniało żadnej regulacji rozmieszczenia gruntów włościańskich.

Oprócz nadawania włościanom ziemi, którą oni dotychczas posiadali czy to jako czynszownicy, czy jako chłopci pańszczyźniani, Komitet Urządzący rozdał jeszcze dużo ziemi dworskiej użytkowanej przez służbę folwarczną. Polityka Komitetu Urządzącego spowodowała więc przemieszczenie gruntów włościańskich i dworskich. Ukaz o "urządzeniu włościan" tj. właściwy ukaz uwłaszczeniowy z dnia 19 lutego 1864 r.¹ był nieco liberalniejszy niż praktyka Komitetu Urządzącego, chociaż tendencja jego była identyczna.

Ukaz z 1864 r. zawierał zakaz przenoszenia budynków gospodarskich, włościańskich bez zgody zainteresowanego włościanina, o ile gospodarstwo jego posiadało więcej niż 3 morgi gruntu - chociażby owe budynki gospodarskie były otoczone polami dworskimi. Co do gospodarstw mniejszych przewidywano wydanie osobnych przepisów.

---

¹ Ludkiewicz Zdzisław - Komasaacja gruntów wiejskich. Warszawa 1917.

Ukaz dawał włościanom prawo wymiany gruntów na zasadzie dobrowolnej umowy, nie tylko między sobą, lecz także i z dworem. Ukaz przewidywał również, że w majątkach, które jeszcze nie oczynszowały swych włościan, dopuszczalna jest komasacja gruntów na zasadzie żądania jednej strony. Przewidywano wydanie szczegółowych przepisów w tej sprawie. Przepisy te jednak nie zostały wydane i powyższe zarządzenie nie zostało zrealizowane. Należy również zaznaczyć, że ukaz o samorządzie gminnym z roku 1864 dawał prawo podziału gromadom wiejskim wspólnych pastwisk należących do gromady, albo też pastwisk wspólnych z dworem, lub z inną wsią, na zasadzie uchwały 2/3 uprawnionych do głosu członków gromady. Ukazy uwłaszczeniowe nie tylko zahamowały komasację, lecz tendencyjnie zagmatwały stosunki władania rolnego, utworzyły nową szachownicę, zachowały serwituty i wspólne pastwiska, nie przyczyniły się zupełnie do zmiany zabudowy wsi i układu pól.

Na terenie powiatu puławskiego przewagę stanowią wsie stare powstałe w wyniku wielowiekowego procesu osadniczego. Reforma uwłaszczeniowa wprowadziła bardzo małe zmiany w zabudowie wsi, kształcie pól i ich rozmieszczeniu.

Uwłaszczenie na tym terenie ograniczyło się do nadania na własność włościanom tej ziemi, która była przez nich uprawiana, jak również części ziemi będącej w użytkowaniu służby folwarcznej. Np. we wsi Stok 4 gospodarzy otrzymało oprócz ziemi uprawianej przez nich, działki dworskie, będące w użytkowaniu służby folwarcznej.

Akcja uwłaszczeniowa przeprowadzona była w sposób szybki, bez głębszego wnikania w zabudo-

wę wsi, układ pól /ich rozdrobnienie, kształt, odległość od zagród/, rozmieszczenie serwitutów i pastwisk.

Równocześnie z akcją uwłaszczeniową nie przeprowadzono komasacji pól, czego wynikiem jest zachowany do dziś dnia w wielu wsiach długo-pasmowy i wieloniwowy układ pól.

Rozdrobnienie pól w układzie wieloniwowym w niektórych wsiach jest bardzo duże, pola jednego gospodarza znajdują się w 10 - 14 działkach odległych od siebie o 1 do 4 km /Zawada, Cynków, Mł.Piotrowice/, w większości wsi przeważa jednak ilość działek od 5 do 6.

W układzie długo-pasmowym pola ciągną się w wąskich pasach za zagrodami, długości przeważnie od 1 - 2,5 km, zdarzają się również pasy długości sięgającej 3 km /wieś Barłogi/.

II. WSIE UWŁASZCZONE UKAZEM Z 1864 r.

Po wprowadzeniu w życie aktu z 1864 roku nastąpiły drogą powolnej ewolucji bardzo duże zmiany w osadnictwie wiejskim. Badania wsi uwłaszczonej ukazem z 1864 r. oparte na źródłach kartograficznych /mapa "Kwatermistrzostwa" wydana w 1839 r. "dwuwiorstówka" w skali 1:84 000 wydana w 1913 r., mapa 1:50 000 wydana w 1951 r/ i na obserwacjach terenowych prowadzonych w 1959 r., pozwoliły uchwycić różnicę w ich zabudowie, w kształcie i rozmieszczeniu pól. Zmiany te powstały w wyniku podziału dziedzicznego ziemi z jednej strony a komasacji z drugiej.

Badania pozwoliły na wydzielenie następujących typów wsi w powiecie puławskim:

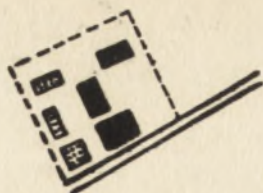
- 1/ Wieś skupiona o małych zmianach w zabudowie i rozdrobnionym układzie pól z okresu ~~okazu~~ ~~okazu~~.
- 2/ Wieś skupiona o zabudowie zagęszczonej na skutek dziedzicznego podziału ziemi i o rozdrobnionym układzie pól.
- 3/ Wieś rozproszona wskutek komasacji gruntów o nowym układzie pól.

1. Wsie o małych zmianach w układzie przestrzennym

Na terenie powiatu puławskiego zachowała się tylko jedna wieś Paluchów, w której nastąpiły bardzo małe zmiany w zabudowie wsi i układzie pól od czasu ukazu. Nie była tu przeprowadzana komasacja i zamiany gruntów. Ludność nie kupowała żadnych pól sprzedawanych w czasie parcelacji majątków, jak również nie otrzymała ziemi z reformy Rolnej w 1945 r. W okresie uwłaszczania 9 włościan otrzymało po 36 mórg ziemi uprawnej, 9 mórg pastwiska i 4,5 morgi serwitutów. W tej chwili w wiosce tej znajduje się 25 gospodarzy. Rozdrobnienie gospodarstw nastąpiło wskutek podziału dziedzicznego ziemi. Nie było ono duże w porównaniu z innymi wsiami powiatu puławskiego, w których rozdrobnienie gospodarstw jest czterokrotne, pięciokrotne i większe.

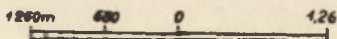
Dziedziczenie nie wywarło dużego wpływu na zmianę zabudowy, gdyż tylko 8 gospodarzy zbudowało nowe zagrody.

Pięciu z nich pobudowało się na starym dziedzińcu /ryc.1/ obok dawnych zabudowań, zaś 3 gospodarzy przeniosło swoje zagrody na południowo-wschodnią stronę drogi /ryc.2/.

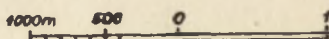

Ryc.1. Typ zabudowy we wsi Paluchów

- granica dziedzicząca z okresu ukazu
- zabudowania z okresu ukazu
- ▤ zabudowania późniejsze

Ryc.2. Wieś Paluchów
Wycinek z mapy
"Kwatermistrzostwa"
Druk 1839 r.

Ryc.3 Wieś Paluchów
Wycinek z mapy 1: 50000
Druk 1951 r.

Fot. 1. Jeden ze starych budynków we wsi Paluchów
Dom z 1863 r., zbudowany z grubych bali ciosanych (1). W konstrukcji wieńcowej
zwęglowanie na jaskółczy ogon (2). Dom. Był strzechą o bardzo niskim okapie,
dach czterospadowy. Okna i drzwi w r. 1914 zostały powiększone.

Wieś Paluchów jest typowym przysiółkiem ulicowym. Porównując na podstawie map dawny kształt wsi /ryc.2/ do obecnego /ryc.3/ widzimy, że wieś zachowała swój dawny kształt, powstało tylko kilka nowych zabudowań po stronie południowo-wschodniej drogi /ryc.3/.

Wieś powiada również tą samą długość, jaką miała w czasie ukazu. Pola ciągną się za zagrodami w długich pasach sięgających do 1,5 km. Zachowała się bardzo duża ilość starych budynków powstałych w okresie uwłaszczenia i przed uwłaszczeniem /fot.1/.

2. Wsie przeobrażone pod wpływem dziedzicznego podziału ziemi

Na kształt wsi, jak również na układ pól duży wpływ wywierają zwyczajnie spadkowe. Jeśli ziemię dziedziczą wszystkie dzieci to wieś rozrasta się, jeśli ziemię dziedziczy np. najstarszy syn, to wieś może zachować dawny kształt.

Ziemia w większości badanych wsi w powiecie puławskim była rozdzielana pomiędzy wszystkie dzieci; do bardzo rzadkich wypadków należy przepisywanie ziemi jednemu dziecku np. najstarszemu synowi.

Układ pól w powiecie puławskim wywarł duży wpływ na zmiany zabudowy wsi przy podziale dziedzicznym ziemi. We wsiach omawianych przeważa układ wieloniwowy - ilość działek 5 - 6; układ długo-pasmowy /pasy długości od 1 - 3 km/ jest rzadziej spotykany.

We wsiach o układzie pól wieloniwowym z małym rozdrobnieniem działek /od 2 - 3/ zdarzały się wypadki budowania nowego gospodarstwa na

działkach większych znajdujących się bliżej wsi. Natomiast układ pól o długich pasach, za zagrodami stwarzał dogodne warunki do budowy drugiej drogi równoległej do starej, co powodowało rozgęszczenie zwartej zabudowy, a zarazem przyczyniało się do zmiany kształtu wsi.

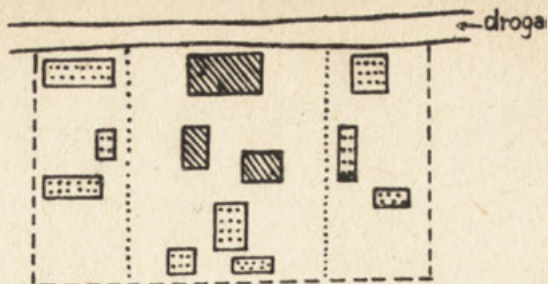
Na badanym terenie przeważającą ilość stanowią wsie, które wskutek podziału dziedzicznego ziemi zostały bardziej zwarte zabudowane, a kształt ich uległ małym zmianom. Zwyczajnie spadkowe spowodowały bardzo duże rozdrobnienie gospodarstw /tab.1/, a tym samym budowę nowych zagród. Przykładem może być jedno z gospodarstw we wsi Kłoda, które po ukazie miało 40 mórg ziemi, a do chwili obecnej na obszarze tym utworzyły się trzy nowe gospodarstwa /ryc.4/. Rycina 4 przedstawia zabudowę wsi w przypadku, gdy podwórza gospodarstw z okresu ukazu były duże.

W przypadku, gdy dziedziniec był duży nowe gospodarstwa budowane przeważnie przy drodze.

Większe dziedzince posiadały gospodarstwa w tych wsiach, w których układ pól był wieloniwowy. Rozbudowa wsi następowała również przez powstawanie nowych zagród na tyłach starych zabudowań, w przypadku gdy stare podwórza były wąskie, a dość długie /rys.5/. Typ zabudowy, przedstawiony na rycinie 5 istniał przeważnie w tych wsiach, które posiadały pola w długich pasmach /do 3 km/ rozciągających się za zagrodami.

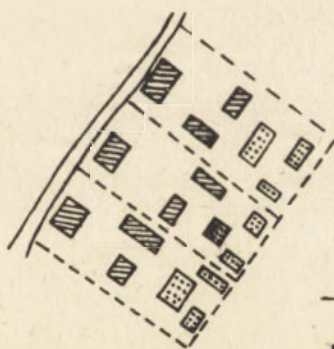
Dla przejrzystego zobrazowania tego typu zabudowy zwartej, w skali całej wsi zamieszczono rys.6 i 7. Podział dziedziczny ziemi w powiecie puławskim w sporadycznych wypadkach przyczynił się do rozproszenia osadnictwa.

ryc.4 Gospodarstwo we wsi Kłoda

- Zabudowania stare z okresu ukazu
- Granica dziedzinka z okresu ukazu
- Domy powstałe po 1864 r. wskutek podziału dziedzicznego
- Obecne granice między zagrodami

Ryc.5 Zagroda we wsi Dęba

- Zabudowania z okresu ukazu
- Granica gospodarstw z okresu ukazu
- Gospodarstwa powstałe po ukazie

Następowało to najczęściej wtedy, gdy właściciel otrzymywał w spadku działki bardzo odległe od wsi. Przykładem jest wieś Kotliny, o układzie pól wieloniwowym. Gospodarze posiadają pole w działkach od 2 - 16. Kilku gospodarzy otrzymawszy w spadku ziemię oddaloną od wsi osiedliło się na jednej z działek, przeważnie na tej, która znajdowała się najbliżej wsi. Część zagrod nowych rozproszonych po działkach zostało zbudowanych na wschód od starej wsi /ryc.9/. Z czasem wieś rozbudowała się na południe i powstała druga droga odległa od starej o 300 m. Przyczyniło się to do zmiany kształtu wsi, do powstania widlicy składającej się z dwu prawie równoległych ulic połączonych przeczną, w kształcie drabiny. Pola w tej wsi znajdują się w układzie wieloniwowym.

Podział spadkowy ziemi spowodował również rozbudowę wielu wsi w przedłużeniu starej drogi.

Rycina 10 przedstawia wieś Wronów z okresu przed uwłaszczeniem. Wieś składa się z dwu zwartych szeregów domów, położonych po obydwu stronach drogi tzw. "ślepej ulicówki", /z zamkniętą ulicą z jednej strony/.

Wieś rozbudowała się w przedłużeniu starej drogi, nie posiada już zwartej zabudowy. Od południowej strony drogi zabudowa uległa bardzo dużemu rozluźnieniu, w mniejszym stopniu proces ten zaznaczył się od strony północnej. Z typowej ulicówki ślepej, o wieloniwowym układzie pól, wskutek przeobrażeń powstała rzędówka /domy dalej położone od siebie niż w ulicówce/ o jeszcze większej ilości niw.

Podział dziedziczny ziemi w powiecie puławskim przyczynił się do:

- 1/ bardziej zwartej zabudowy wsi - do zachowania pierwotnego jej kształtu /powstanie nowych zagród na zapleczu starych, lub, jak w przypadku dużych dziedziców, tworzenie się nowych zagród obok starych najczęściej przy drodze, a czasami na ich tyłach/;
- 2/ albo do zmiany kształtu wsi /np. przemiana ulicówki w widlicę, lub rzędówkę/.

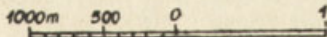
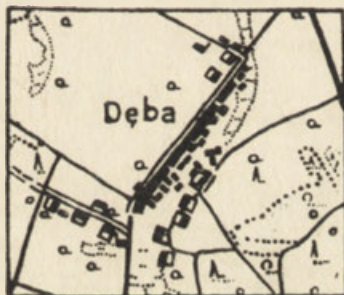
Podział dziedziczny ziemi w bardzo małym stopniu przyczynił się do rozproszenia osadnictwa, do budowy zagród na działkach odległych od starej wsi. Rozproszenie osadnictwa nie obejmowało wtedy całej wsi, najwyżej kilka gospodarstw budowano na nowych działkach. Należy zaznaczyć, że we wsiach uwłaszczonych ukazem z 1864 r., gdzie dziedziczenie wywarło na zabudowę wsi, do najczęściej spotykanych kształtów wsi należały: ulicówki, wielodrożnice, widlice i przysiółki. Podział spadkowy ziemi wywarł również wpływ na zmianę układu pól.

Układ wieloniwowy pól został zachowany, z tym, że w niektórych wsiach parcele uległy większemu rozdrobnieniu.

Zachowały się również pola ciągnące się za zagrodami w długich /od 1 - 3 km/ wąskich pasach. Zdarzały się wypadki dzielenia tych pasów w poprzek, ale wobec trudności dojazdów zaniechano takich podziałów. Pola o tym kształcie są również bardzo trudne do podziału: wzdłuż, ze względu na małą szerokość. Na terenie powiatu puławskiego przeważa układ pól wieloniwowy. Układ pól, tak wieloniwowy jak i długo-pasmowy utrudnia pracę polową. W układzie pól wieloniwowym dużo czasu traci się na dojazdy do poszczególnych działek i stoso-

Ryc.6 Wieś Dęba
Wycinek z mapy "Kwatermistrzostwa"
Druk 1839 r.

Ryc.7 Wieś Dęba
Wycinek z mapy 1:50 000
Druk 1951 r.

1260 630 0 126

Ryc.8 Wieś Kotliny

Wycinek z mapy "Kwatermistrzostwa"

Druk 1839 r.

1000m 500 0 1

Ryc.9 Wieś Kotliny

Wycinek z mapy 1:50 000

Druk 1951 r.

wanie uprawy maszynowej jest niemożliwe. W układzie pól długo-pasmowym uprawa maszynowa jest również utrudniona.

Wzrost ilości domów od 1827-1959 r.

T a b e l a 1

Lp.	Miejscowość	Ilość domów w 1827 r.	Ilość domów w 1958 r.
1.	Barłogi	8	32
2.	Bochotnica	29	96
3.	Brzozowa Gać	28	100
4.	Choszczów	18	58
5.	Chrzążów	14	152
6.	Chrzążówek	42	120
7.	Czesławice	28	128
8.	Dęba	22	52
9.	Kotliny	18	72
10.	Młynki	43	115
11.	Wola Osińska	30	104
12.	Wronów	25	64
13.	Zagrody	23	86

Wzrost ilości budowli od 1827 r.² - 1958 r.³ przedstawia tabela 1 - podająca ilość domów w 1827 i 1958 r. Świadczy ona również w pewnym stopniu o rozdrobnieniu gospodarstw. Ilość do-

² Atlas Królestwa Polskiego
Tabela miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności alfabetycznie ułożona w Biurze Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji. Warszawa, 1827r.

³ Dane zaczerpnięte w Powiatowej Radzie Narodowej i sprawdzone w terenie.

mów nie zawsze jest równoznaczna z ilością gospodarstw, gdyż często dwóch gospodarzy mieszka w jednym domu np. ojciec i syn, chociaż nastąpił podział spadkowy ziemi. Powyższa tabela daje nam przybliżony obraz zmian w zabudowie i wielkości wsi, który nastąpił pod wpływem podziału spadkowego ziemi.

3. Wsie przeobrażone wskutek komasacji gruntów

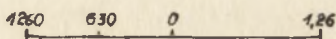
Przeprowadzona w celu uintensywnienia gospodarki rolnej komasacja przyczyniła się w bardzo dużym stopniu do zmiany kształtu wsi, typu zabudowy, jak również układu pól.

W roku 1864 uwłaszczono chłopów na terenie powiatu puławskiego nie przeprowadzając przy tej sposobności regulacji. Dopiero dnia 29 grudnia 1875 roku wydane zostały przepisy o przymusowej separacji i znoszeniu układu wieloniwowego oraz o podziale wspólnych pastwisk pomiędzy dworem a wsią, a także pomiędzy poszczególnymi wsiami oraz o podziale na drobne parcele wspólnych pastwisk jednej wsi. O ile podział dotyczył tylko części właścian stanowiących daną gromadę, decyzja wyrażająca zgodę ze strony wsi na przeprowadzenie komasacji powinna być uchwalona na zebraniu gromadzkim $\frac{2}{3}$ głosów właścian uprawnionych do głosowania⁴.

W razie inicjatywy podziału wspólnego pastwiska z dworem lub inną wsią, wymagana była jednomyślna zgoda właścian na przeprowadzenie komasacji. Inicjatywa co do separacji mogła po-

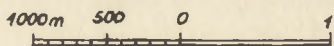
---

⁴ Ludkiewicz Z., Komasacja gruntów wiejskich. Warszawa 1917 r. <http://rcin.org.pl>

Ryc.10 Wieś Wronów

Wycinek z mapy "Kwatermistrzostwa"
Druk 1839 r.

Ryc.11 Wieś Wronów

Wycinek z mapy 1:50 000
Druk 1951 r.

Ilość wsi nadziałowych skomasyowanych oraz wsi pozostałych w szachownicy
w Królestwie Kongresowym w 1899 r.

Dane zebrane przez Komisję Senatora Podgórnika

T a b e l a 2

	Królestwo Kongresowe		Gubernia lubelska
	wsi mórg		
Ogólna liczba wsi ukaszowych podlegają- cych ukasowi 19.II. 1864 r.		25.758 8.843.914 = 4.952.510 ha	2.105 1.195.916
Ilość wsi w szachowni- cy szkodliwej	wsi mórg	6.179 2.123.130 = 1.188.493 ha	518 321.365
Ilość wsi w szachow- nicy nieszkodliwej, albo też wsi skomaso- wanych, lecz nie roz- budowanych na fermy	wsi mórg	11.101 3.165.689 = 727.964 ha	1.149 581.812
Ilość wsi skomaso- wanych z przejściem na gospodarstwa fermowe po ukasie 1864 r. Komisacja stwierdzo- na przez władze	wsi mórg	1.283 444.465 = 246.890 ha	24 12.217
Ilość wsi rozbudowa- nych na gospodarstwa fermowe przed r. 1864 tworzenie osad czyn- szowych.	wsi mórg	6.704 2.926.086 = 1.636.610 ha	414 280.522
Ilość wsi skomaso- wanych z przejściem na gospodarstwa fermowe po ukasie 1864 r. Komisacja dokonana bez wiadomości władz	wsi mórg	491 184.544 = 103.345 ha	- -

Tabela z książki - Z. Ludkiewisz "Komisacja gruntów wiejskich". Warszawa
1917 r.

Ilość wsi nasiałowych /ukarowych/ nie posiadających szachownicy zewnętrznej oraz posiadających szachownicę zewnętrzną /z innymi wsiami lub dworem/, jak również ilość szachownic zewnętrznych rozseparowanych w 1899 r.

T a b e l a 3

	Krolestwo Kongresowe		Gubernia lubelska
1. Nie posiada szachownicy zewnętrznej	wsi mórg	19.796 6.886.461 = 3.856.318 ha	1.322 706.893
2. Wsie z szachownicą zewnętrzną z dworami, do których należały one przed r. 1864	wsi mórg	3.803 1.165.533 = 652.697 ha	398 265.780
3. Wsie z szachownicą zewnętrzną z innymi wsiami, lub jaką bądź inną z wyjątkiem jak w pkt.2	wsi mórg	2.199 791.900 = 443.010 ha	385 223.243
4. Ilość wsi, w których zastosowano prawo z 29 grudnia 1875 r. o separacji szachownic i wspólnych pastwisk	ilość wsi	205	22
	przestrzeń ziemi otrzymana przy separacji	14.723 = 8.245 ha	1.126
	ilość wsi całkowicie skomasywanych przy tym	84	13
	ilość wsi częściowo skomasywanych przy tym	92	9
5. Ilość wsi posiadających szachownicę zewnętrzną jak w pkt.2, w których szachownica ta została usunięta na zasadzie umowy dobrowolnej po r. 1864.	wsi mórg	1.422 193.848 = 106.875 ha	94 10.245
6. Ditto w stosunku do szachownicy zewnętrznej jak w pkt. 3 przy stwierdzeniu przez władze	wsi mórg	43 11.290 = 6.300 ha	2 27
7. j.w. lecz bez wiadomości władz /umowy prywatne, dobrowolne/	wsi	22 2.066 = 1.157 ha	9 208

Tabela z książki - Z.Łudkiewicz "Komasyacja gruntów wiejskich". Warszawa 1917 r.

chodzić od właściciela dworu. Należało więc przypuszczać, że wszyscy właściciele dworów mający grunta rozdrobione i zmieszane z gruntami wsi, albo posiadający wspólne pastwiska z sąsiednimi wsiami, nie omieszkają skorzystać z tego prawa. Poza tym przy należytej akcji uświadomienia włościan można było dojść do szerszego stosowania regulacji "szachownicy" poszczególnych wsi sąsiednich.

W Guberni Lubelskiej w 1899 roku było 398 wsi posiadających pola zmieszane z polami "swojego" dworu /czyli tzw. przez Ludkiewicza "szachownica wewnętrzna"/ zaś 385 wsi posiadających pola zmieszane z polami "obcej" wsi lub dworu /tzw. "szachownica zewnętrzna"/.

Tabela 2 dotyczy wsi uwłaszczonych o "wewnętrznej szachownicy" pól.

W tabeli 3 podane są wsie posiadające pola w "szachownicy zewnętrznej" oraz wsie, których pola nie są przemieszane z polami żadnych wsi lub dworów.

Z tabeli 2 trudno zorientować się ile wsi z "szachownicą wewnętrzną" zostało skomasowanych bez przechodzenia na gospodarstwa fermowe. W każdym razie ilość ta nie jest zbyt wielka, ponieważ przed rokiem 1910 przy komasacji wsi w Królestwie Kongresowym prowadzono zazwyczaj rozbudowanie wsi na fermy.

W Królestwie Kongresowym od 1864 do 1899 r. ilość wsi skomasowanych z tzw. "szachownicą wewnętrzną" - z przejściem na gospodarstwa fermowe wynosiła 1283, zaś na gubernię lubelską przypadało 24. Mowa tu jest o tych wsiach, w których komasacja została przeprowadzona za zgodą Urzędów Włościańskich i zatwierdzona przez nie.

Ze wszystkich guberni Królestwa Kongresowego, tylko w guberni lubelskiej w latach 1864 - 1899 w żadnej wsi posiadającej tzw. "szachownicę wewnętrzną" nie przeprowadzono komasacji z rozbudowaniem tych wsi na fermy bez współudziału Urzędów Włościańskich. Podaję dla przykładu ilość wsi skomasowanych bez wiedzy władz w następujących guberniach: warszawskiej 36, kieleckiej 14, kaliskiej 23, piotrkowskiej 9, płockiej 4, radomskiej 5, suwalskiej 393 i siedleckiej 3.

Według tabeli 3 w 94 wsiach guberni lubelskiej posiadających "szachownicę zewnętrzną" z dworami /do których należały te wsie przed 1864 r./ usunięto ją na zasadzie dobrowolnej umowy w latach 1864 - 1899 r.

Tylko w 2 wsiach na terenie guberni lubelskiej posiadających "szachownicę zewnętrzną" z innymi wsiami, lub dworem /do którego wieś przed 1864 rokiem nie należała/, zlikwidowanie "szachownicy" zatwierdzone zostało przez władze. W 9-ciu wsiach posiadających "szachownicę zewnętrzną" z innymi wsiami, lub dworem /do którego wieś po 1864 r. nie należała/ zniesiono ją na zasadzie umowy prywatnej i dobrowolnej. Ilość wsi, w których została przeprowadzona komasacja w guberni lubelskiej przed 1910 r. jest znikoma. Na terenie badanego powiatu puławskiego tylko w dwóch wsiach: Pożogu i Klementowicach, wg relacji ludności została w tym okresie przeprowadzona komasacja.

Przyczyny, które spowodowały tak mały rozwój komasacji:

- 1/ Prawo z roku 1875 mówiące o separacji gruntów dworskich działało tylko przez 6 lat; należało komasację przeprowadzić w ciągu tego czasu.

- 2/ Właściciele ziemscy nie chcieli przeprowadzać komasacji w obawie przed otrzymaniem gorszych gruntów, gdyż państwo w tym okresie o wiele bardziej popierało sprawę włościan.
- 3/ Właściciele ziemscy w Królestwie Kongresowym bardzo mało byli zorientowani w przysługujących im prawach oraz w przepisach dotyczących stosunków agrarnych.

Od roku 1875 /wydanie przepisów/ do 1910 nie było żadnych zmian, które by wywarły wpływ na dalszy rozwój komasacji. Komasacja mogła rozwijać się bez pomocy władz tylko na zasadzie dobrowolnej umowy wszystkich zainteresowanych, co zostało poprzednio omówione dokładnie odnośnie guberni lubelskiej. Rozwój komasacji dotyczył niemal wyłącznie gruntów włościańskich i częściowo tych gruntów dworskich, które znajdowały się w "szachownicy" z gruntami włościańskimi.

Sprawa komasacji gruntów w Królestwie Kongresowym wymagała specjalnego ustawodawstwa. Ukaz z r. 1906, który powołał do życia władze komasacyjne w Rosji, znacznie mniej dojrzałej do komasacji, w zupełności pominął Królestwo Kongresowe. Dopiero gdy sprawa ustawodawstwa komasacyjnego rosyjskiego weszła na porządek dzienny izb prawodawczych, posłowie nasi mogli domagać się rozciągnięcia prawa komasacyjnego na Królestwo Kongresowe. Dnia 14 czerwca 1910r. zostało wydane prawo komasacyjne, dotyczące tylko wsi włościańskich, natomiast wsie drobno-szlacheckie zostały pominięte i po dawnemu miały możliwość komasowania swych gruntów za dobrowolną zgodą wszystkich zainteresowanych. Te skłoniło posłów do starania się o nowe prawa dotyczące wsi drobno-szlacheckich. Następstwem tego było wydanie 29 maja 1911 r. prawa, które dało możliwość przeprowadzenia komasacji we wszyst-

kich wsiach. Prawo to jednak mówiło, że komasacja może być przeprowadzana na tych terenach, gdzie działają Komisje Urzędzeń Agrarnych. W Królestwie Kongresowym komisje takie nie działały, koniecznym więc było staranie się o nowe prawa.

Dnia 16 czerwca 1912 r. zostało wydane nowe prawo, które uznało, że można przeprowadzać komasacje bez utworzenia Komisji Urzędzeń Agrarnych. Prawa powyższe były bardzo ogólne i dawały pozwolenie na komasowanie gruntów, tylko w tych wsiach, które posiadały "wewnętrzną szachownicę" pól.

Przeprowadzenie komasacji postanowiono powierzyć tzw. gubernialnym urzędom do spraw włościńskich oraz powiatowym komisarzom włościńskim.

Właściwą instancją prowadzącą komasację były urzędy gubernialne, zaś na miejscu mieli działać jako wykonawcy komisarze włościńscy. Instrukcja w sprawie przeprowadzania komasacji została wydana przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w dniu 11.V.1912 r. Instrukcja stała się istotnym prawem komasacyjnym dla Królestwa Kongresowego.

Była ona jednak bardzo prowizoryczna i nie uwzględniała następujących kwestii:

- 1/ czy można pewne ziemie wykluczyć z ogólnego kompleksu gruntów komasacyjnych na żądanie właściciela tej ziemi.
- 2/ Czy grunty pod budynkami bez zgody ich właściciela mogą być włączone do ogólnego obszaru komasacyjnego.
- 3/ Czy należy przed komasacją likwidować serwi-

tuty; nie wspominała również o likwidacji "szachownicy zewnętrznej".

Stworzone warunki komasacji dawały możliwość przeprowadzania jej, ale jednocześnie pozostawiały bardzo szerokie pole inicjatywie prowadzącego komasację.

W latach 1910 - 1923 komasacja na terenie powiatu puławskiego przeprowadzona została w kilku wsiach. Przyczyniła się ona do bardzo małego rozproszenia zabudowy i w większości wsi nie została zakończona.

Dopiero ustawa z dnia 23 lipca 1923 r. dotycząca scalenia gruntów objęła szerszym zasięgiem wsie powiatu puławskiego. Ustawa omawiała dość dokładnie proces przebiegu komasacji, została bardziej zmodyfikowana w porównaniu do poprzedniej instrukcji i praw komasacyjnych. Zostały w niej dokładnie sprecyzowane prawa włościan, w różnych przypadkach w czasie przebiegu akcji scaleniowej. Komasacja nie narzucała typu rozbudowy wsi, przyjął się jednak zwyczaj do przechodzenia wsi na gospodarstwa fermowe.

Komasacja przeprowadzona została w 65 wsiach powiatu puławskiego - największe jej nasilenie przypada na lata 1923 - 1939. W większości, wsie zostały objęte komasacją państwową, w bardzo nielicznych przypadkach przeprowadzono komasację prywatną. Komasacja przeprowadzona została we wsiach uwłaszczonych ukazem z 1864 r. posiadających grunty w układzie wieloniwowym o ilości działek od 4 - 17 lub w pasach sięgających powyżej kilometra.

Komasacja, obok scalenia pól, regulowała również typ zabudowy wsi.

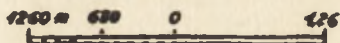
Wszystkie wsie, po komasacji zmieniły swój kształt i układ pól. Typowym osadnictwem poscaleniowym na badanym terenie jest przebudowa wsi na gospodarstwa, rozproszone na całej powierzchni pól należących do danej wsi. Osadnictwo takie można nazwać: jednodworcze lub samotnicze. W tym typie osadnictwa gospodarze starali się budować swoje zagrody w środku działki. Miejsce wybierane na zagrody w wielu wypadkach uzależnione było od poziomu wody gruntowej. Wieś Wola Czołnowska jest klasycznym przykładem osadnictwa poscaleniowego z rozbudową wsi na gospodarstwa typu fermowego.

Mapki /ryc.12 i 13/ pozwalają zorientować się w charakterze zabudowy wsi w okresie uwłaszczenia i po komasacji przeprowadzonej w latach 1927-1928.

Z typowej ulicówki /ryc.12/ bardzo zwarcie zabudowanej, po scaleniu utworzyła się wieś jednodworcza, z dość chaotycznym rozproszeniem gospodarstw na całym obszarze pól należących do wsi. Pola jednego gospodarza przed komasacją znajdowały się w układzie wieloniwowym w ilości działek od 10-15, po komasacji ilość działek zmniejszyła się i wynosi od 2-3. Należy zaznaczyć, że pola uprawne znajdują się przeważnie w jednej, lub dwóch działkach, ale bardzo często dochodzi jeszcze działka łąki i lasu. Komasacja przyczyniła się w tej wsi do powstania nowej sieci dróg.

Dla lepszego zobrazowania osadnictwa jednodworczego przedstawię fotografię 2.

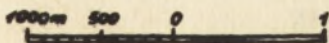
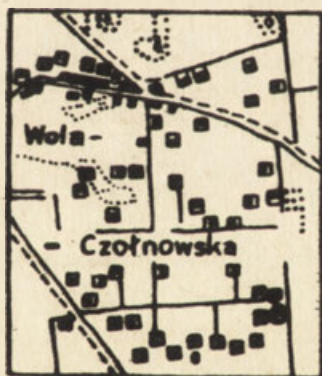
Częstym przykładem komasacji dążącej do rozbudowania wsi jest lokalizowanie zagrod wzdłuż dość regularnych dróg utworzonych po komasacji, przy zachowaniu najbardziej zwartej

Ryc.12

Wieś Wola Czołnowska

Wycinek z mapy
"Kwatermistrzostwa"
Druk 1839 r.

Ryc.13

Wieś Wola Czołnowska

Wycinek z mapy
1:50 000
Druk 1951 r.

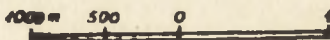
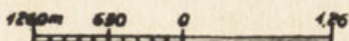

Fot. 2. Gospodarstwo fermowe powstałe po scaleniu wsi Wola Czołnowska.
(Každy z gospodarzy starał się budować zagrodę w środku swoich pól.)

Ryc.14

Wieś Góry
Wycinek z mapy
"Kwatermistrzostwa"
Druk 1839 r.

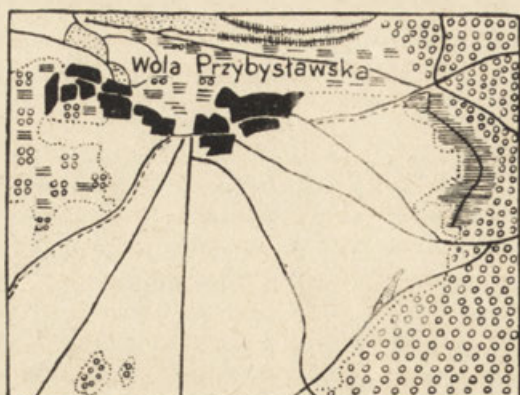
Ryc.15. Wieś Góry
Wycinek z mapy 1:50 000
Druk 1951 r.

zabudowy wzdłuż drogi, przy której zlokalizowana była wieś przed okresem komasacji. Przykładem tego jest wieś Góry.

Załączone dwie mapki /ryc.14 i 15/ z okresu uwłaszczeniowego i po komasacji przeprowadzonej w 1923 r. Wieś Góry w okresie przedkomasacyjnym była wsią zwarcie zabudowaną po jednej stronie drogi. W latach 1898-1900 część włościan zakupiła pole dworskie, na które przeniosła swoje gospodarstwa nazywając tę część wsi Kolonia Góry /zakreślona na ryc.15 przerywaną odwódką/. Zakupione przez gospodarzy pola dworskie, na których powstała kolonia, ciągnęły się w długich, wąskich pasach, sięgających do 2 km, natomiast pola w starej wsi ukazowej położone były w układzie wieloniwowym - pola jednego gospodarza rozrzucone było w 8-14 działkach. Z powyższych przyczyn przeprowadzona tu w 1923 r. komasacja państwowa objęła starą wieś uwłaszczoną ukazem 1864 r. i kolonię. Komasacja przyczyniła się do rozluźnienia zwartej zabudowy wzdłuż drogi starej wsi /ryc.14 i 15/, jak również do dużego rozproszenia zabudowań wzdłuż dość regularnych dróg, wytyczonych w czasie komasacji na całym obszarze pól należących do wsi. Z dawnej rzędówki powstał nowy kształt wsi tzw. rzędówka luźna wielodrożna z elementami osadnictwa jednodworczego. Scalenie pól przyczyniło się do zlikwidowania dużego rozdrobnienia gruntów - pole jednego gospodarza składa się najczęściej z 2 działek.

Wskutek przeprowadzonej komasacji najbardziej ze wszystkich wsi została rozbudowana wieś Wola Przybysławska. Zamieszczone mapki /ryc.16 i 17/ przedstawiają tę wieś w okresie uwłaszczenia i po komasacji.

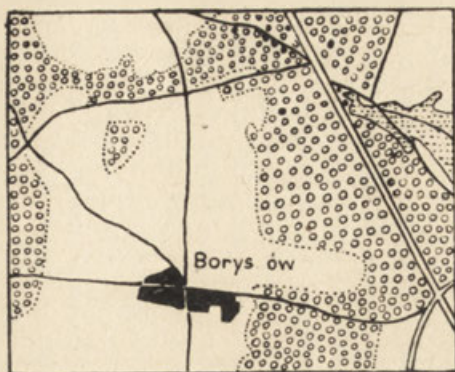
Ryc.16 Wiosna Wola Przybysławska
"Wycinek z mapy "Kwatermistrzostwa"
Druk 1839 r.

Przeprowadzono tu komasację państwową w latach 1927-1929. Przed scaleniem pola jednego gospodarza znajdowały się w 10 do 15 działkach. Grunta wsi mieszane były z polami dworu, do którego wieś przed 1864 r. należała. Dwór zmuszony został przez Urząd Komasacyjny do sprzedaży właścicielom tej części pól, która znajdowała się w dużym rozdrobieniu i przemieszaniu z gruntami wsi. Komasacja przyczyniła się do rozproszenia zabudowy na całym obszarze pól należących do wsi. Obok osadnictwa jednodworczego - fermowego, część zagród zabudowała się dość regularnie wzdłuż dróg utworzonych w czasie komasacji. Przed komasacją Wola Przybyszewska stanowiła ulicówkę /ryc.16/. Rycina 17 przedstawia tę wieś po komasacji. Jak z powyższych mapek widzimy wieś została również rozbudowana

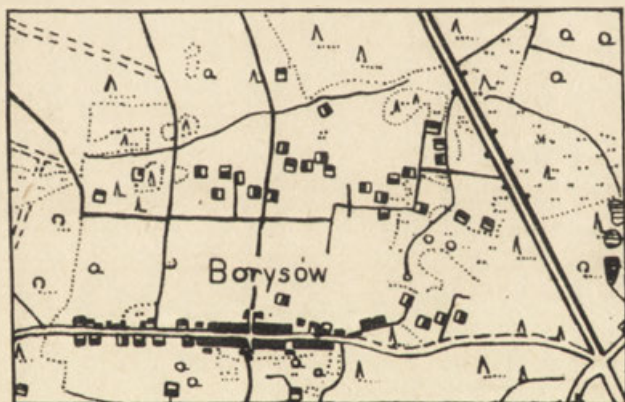
Ryc.17 Wieś Wola Przybysławska
Wycinek z mapy 1:50 000
Druk 1951 r.

1260m 630 0 126

Ryc.18 Wieś Borysów
Wycinek z mapy "Kwatermistrzostwa"
Druk 1839 r.

1000m 500 0 1

Ryc.19 Wieś Borysów
Wycinek z mapy 1:50 000
Druk 1951 r.

wzdłuż drogi, przy której znajdowała się stara wieś. Trudno określić kształt wsi poscaleniowej - można ją nazwać rzędówką luźną, z elementami osadnictwa rozproszonego, gdyż część zagród została rozbudowana dość regularnie wzdłuż nowych dróg wytyczonych w czasie komasacji, a część rozlokowała się dość chaotycznie na swoich działkach. Po scaleniu większość gospodarzy posiada pole w jednej działce, do rzadkości należy rozbitcie na dwie lub trzy działki. w niektórych wsiach komasacja spowodowała rozproszenie tylko nieznacznej części zagród, zachowując zabudowę wzdłuż drogi; przy której znajdowała się stara wieś przed komasacją, lecz bardziej rozluźnioną i bardziej rozbudowaną wzdłuż tej drogi. Za przykład taki może posłużyć wieś Borysów /ryc.18, 19/. Przed komasacją wieś Borysów zabudowana była bardzo zwarcie, głównie po jednej stronie drogi. Pola znajdowały się w układzie wieloniwowym w 14-15 działkach. Komasacja państwowa przeprowadzona w 1935-1936 r. spowodowała rozbudowę części zagród na gospodarstwa fermowe - jednodworcze, tworząc nową część wsi poscaleniowej, nazwaną Kolonią Borysów. Powstała ona na północ od starej wsi. Reszta wsi rozbudowała się wzdłuż starej drogi, tworząc luźną rzędówkę. Z dawnej, zwarcie zabudowanej wsi przedscaleniowej powstała luźna rzędówka oraz kolonia z osadnictwem rozproszonym. Komasacja spowodowała tu zmniejszenie ilości działek. Gospodarz posiada w tej chwili grunta w 2-3 działkach - pole uprawne i las lub 2 działki pola uprawnego i las.

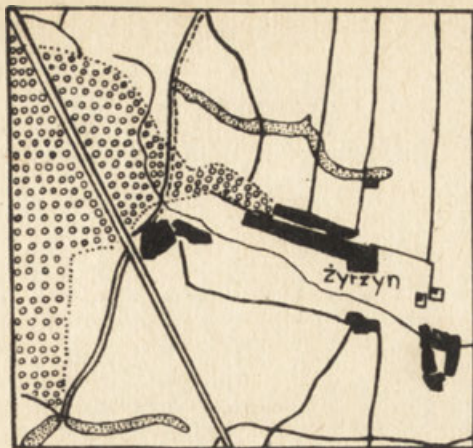
Komasacja przeprowadzona we wsiach w latach 1938-1939 nie dążyła do rozbudowy wsi na gospodarstwa fermowe i spowodowała przez to bardzo małe rozproszenie zagród. Objęła ona w tym czasie zaledwie kilka wsi, można obserwować

między innymi na przykładzie wsi Żyrzyn /ryc. 20 i 21/.

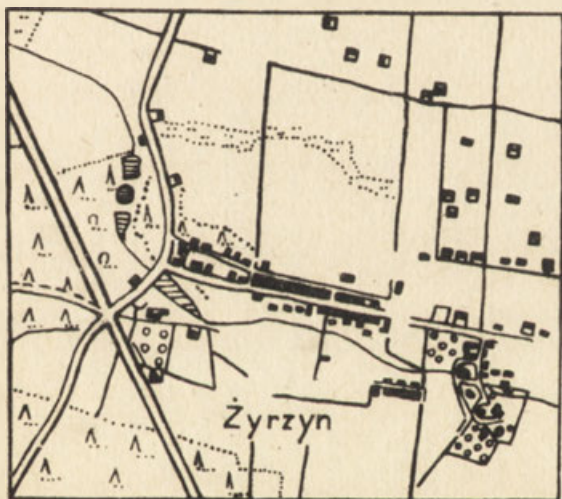
Przed komasacją wieś zabudowana była w kształcie ulicówki, bardzo zwartej /ryc.20/, pola znajdowały się w układzie wieloniwowym w 4 - 7 działkach. Częste pożary, wskutek zwartej zabudowy wsi, przyczyniły się do tego, że ludność zaczęła domagać się komasacji. Komasacja potrzebna była bardziej ze względu na zwartą zabudowę wsi, niż z powodu rozdrobnienia gruntów. Przeprowadzona tu w 1935 r. komasacja państwowa spowodowała rozluźnienie zwartej zabudowy wsi i przyczyniła się do powstania rzędówki. Ryciny 22 i 23 pozwolą zorientować się w typie zabudowy poscaleniowej wsi Żyrzyn. Rycina 22 pokazuje wieś zwarcie zabudowaną przed komasacją, 23 - rozgęszczenie domów, które polegało na budowie dwóch zagród blisko siebie i przedzielenie ich od następnych uliczką. Wieś rozbudowała się w ten sposób luźno wzdłuż starej drogi.

Okres okupacji spowodował zahamowanie akcji scaleniowej. Komasacja w tym czasie została przeprowadzona tylko w kilku wsiach powiatu puławskiego. Niemcy nie dopuszczali do budowy zagród na działkach, a tym samym - do rozwoju osadnictwa rozproszonego. Komasacja niemiecka postępowała w kierunku jak największego scalania gruntów przy rozbudowie wsi wzdłuż starej drogi. Nastąpiło przekształcenie ulicówki w luźne rzędówki lub we wsie wielodrożne.

Jak z powyższego wynika, komasacja niemiecka dążyła do rozluźnienia zwartej zabudowy wsi, przy jednoczesnym utrzymaniu skupionego charakteru osiedla.

Ryc.20 Wieś Żyrzyn
 Wycinek z "Kwatermistrzostwa"
 Druk 1839 r.

Ryc.21 Wieś Żyrzyn
 Wycinek z mapy 1:50 000
 Druk 1951 r.

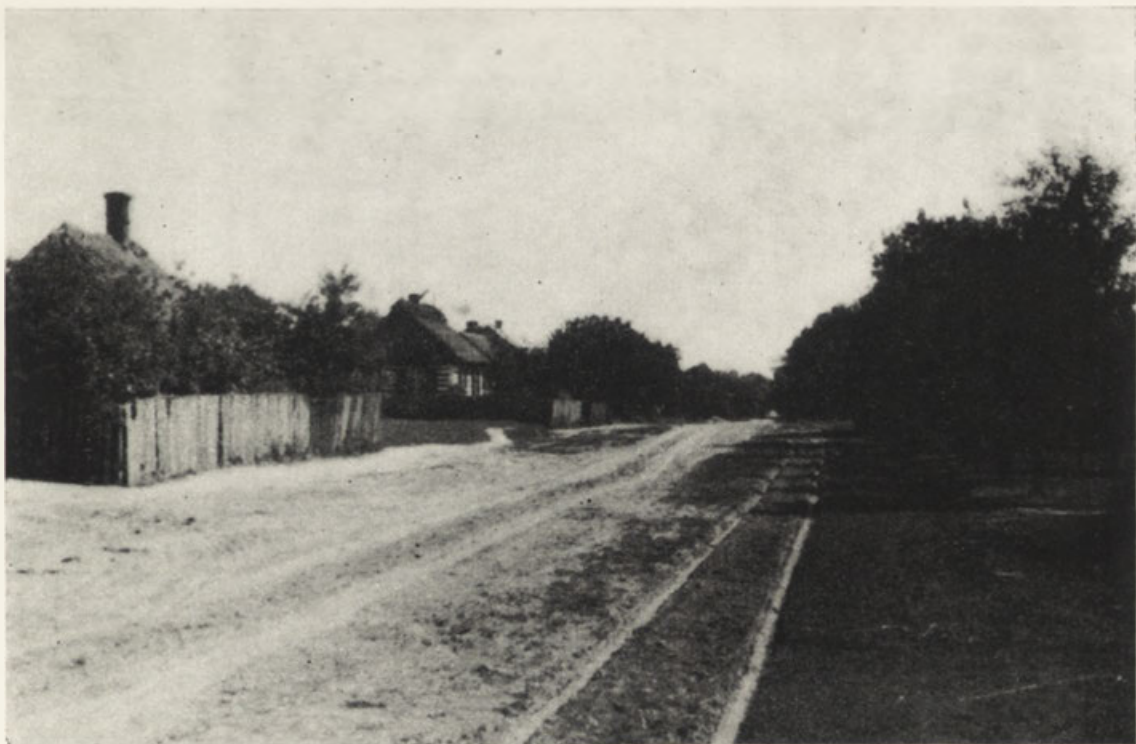

Ryc.22 Wieś Żyrzyn
Typ dawnej zabudowy

Ryc.23 Wieś Żyrzyn
Typ zabudowy poscaleniowej

Fot. 3. Wieś Żerdź po komasacji
Widoczna jest luźna zabudowa wsi wzdłuż poszerzonej drogi.

<http://rcin.org.pl>

Przykładem scalenia pól i rozbudowy wsi w przedłużeniu starej drogi jest wieś Żerdź skomasowana w 1941 r. /ryc.24 i 25/.

Przed komasacją wieś była zwarcie zabudowana po jednej stronie drogi /ryc.24/ pola posiadały układ wieloniwowy w 3 - 4 działkach. Komasacja przyczyniła się do rozluźnienia zwartej zabudowy wsi i do rozbudowy jej w przedłużeniu starej drogi /ryc.25/. Droga przechodząca przez wieś, po komasacji została rozszerzona trzykrotnie.

Dla szczegółowego zobrazowania charakteru zabudowy wsi Żerdzi po komasacji, podano dwie ryciny /26 i 27/ przedstawiające małe odcinki zabudowy wsi.

Pola we wsi zostały skomasowane, w przeważającej części gospodarze posiadają grunty w jednej działce, gospodarze którzy posiadają pola w 2 działkach mają bardzo łatwy dojazd do nich, gdyż zazwyczaj są one położone blisko siebie.

Po 1945 roku komasacja przeprowadzona została w niewielu wsiach powiatu puławskiego i przeważająca jej część przypada na komasację prywatną. Przyczyniła się ona w przeważającym stopniu do budowy rzędówek luźnych i do powstania osadnictwa rozproszonego.

Nie we wszystkich wsiach powiatu puławskiego rozpoczęta komasacja doprowadzona była do końca. Najczęściej nie kończono akcji scaleniowej w tych wsiach, w których była ona przeprowadzana prywatnie.

Ostatnia komasacja na badanym terenie została rozpoczęta w 1949 r. we wsi Gołąb i dotychczas nie zakończona.

Rok 1950 był rokiem przełomowym dla akcji scaleniowej.

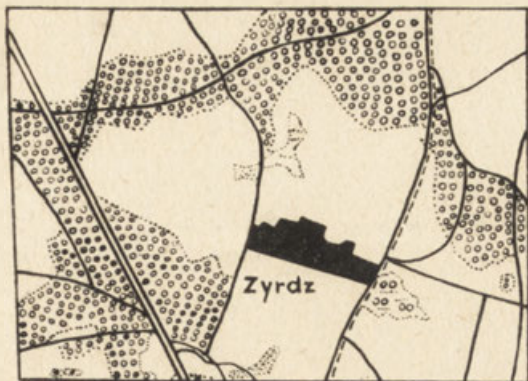
Dnia 13 listopada 1950 r. zostało wydane zarządzenie Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych w sprawie umorzenia akcji scaleniowej.

Podsumowując należy stwierdzić, że komasacja w większości wsi, w których była ona przeprowadzona, przyczyniła się do dużego rozbitcia zwartej zabudowy wsi - do powstania osadnictwa rozproszonego typu fermowego. Budowano tu przeważnie zagrody w środku działek, co spowodowało oddalenie ich od głównych dróg. W tym typie zabudowy zagrody zostały rozproszone na całym obszarze pól należących do danej wsi.

Komasacja spowodowała również w wielu wsiach rozbudowę zagród na całym obszarze pól wiejskich, z lokalizacją ich wzdłuż regularnych dróg, tworząc wśród osadnictwa poscaleniowego nowy typ kształtu wsi pod nazwą rzędówek luźnych. Ten typ osadnictwa reprezentuje dążność do harmonijnego i planowego układu wsi, mniej uzależnionego od warunków naturalnych. Należy zaznaczyć, że często w jednej wsi obok tego typu zabudowy występują również zagrody rozproszone.

Do rzadszych przypadków zmiany typu zabudowy wsi pod wpływem scalenia, należało rozpraszanie tylko mniejszej części wsi w gospodarstwa fermowe lub rzędówki i równoczesne rozluźnienie zabudowy pozostałej części zagród wzdłuż drogi starej wsi. Przyczyniło się to do powstania dwójakiego typu osadnictwa w tej samej wsi: np. rzędówki i osadnictwa rozproszonego.

Zaledwie w kilku wsiach powiatu puławskiego akcja scaleniowa nie przyczyniła się do rozproszenia osadnictwa. Nastąpiło to w tych wsiach, w których komasacja przeprowadzona została przed

1260m 630 0 126

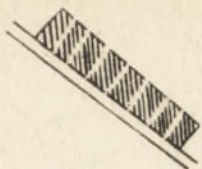
Ryc.24 Wieś Żyrdz
Wycinek z mapy "Kwatermistrzostwa"
Druk 1839 r.

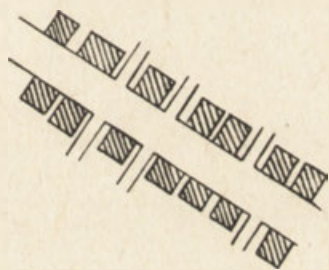
1000m 500 0 1

Ryc.25 Wieś Żerdź
Wycinek z mapy 1:50 000
Druk 1951 r.

Ryc.26 Zabudowa zwarta wsi Żerdź przed komasacją. Grunty w 3-4 działkach

Ryc.27 Zabudowa wsi Żerdź po komasacji. Zagrody zostały bardziej oddalone od siebie i poprzedzielane uliczkami /co 2, co 3, a czasem co 1/

samą wojną, a głównie w czasie okupacji. Władze okupacyjne nie zezwalały na przebudowę wsi na gospodarstwa fermowe. Najczęstszym typem przekształcania zabudowy wsi było w tym czasie tworzenie z ulicówek rządówek, przez rozbudowę zagród w przedłużeniu drogi starej wsi. Dążono w tym wypadku do rozluźnienia zwartej zabudowy, zachowując jednocześnie skupiony charakter wsi.

Komasacja w większości wsi przyczyniła się do powstania sieci nowych dróg, mniej lub więcej regularnych, na całym obszarze pól należących do danej wsi.

Komasacja zlikwidowała rozdrobnienie gruntów przez zmniejszenie dużej ilości działek użytkowanych przez rolników, W wielu wsiach w wyniku komasacji udało się otrzymać gospodarstwa 1 działkowe. Gospodarstwa 2 - 3 działkowe zachowały się przeważnie w tych wsiach, które posiadały do podziału łąkę i las. Wskutek komasacji pól został również zniesiony układ długopasmowy - /wąskie pasy pól ciągnące się od 1 do 3 km/.

Należy stwierdzić, że komasacja przeprowadzona w latach 1923-1939 i 1945-1950 nie miała specjalnych ograniczeń co do typu zabudowy wsi skomasowanych. Charakter zabudowy w dużym stopniu uzależniony był od osoby przeprowadzającej komasację w danej wsi, jak również od żądań włościan.

Ogólną tendencją ludności i władz w tym czasie była dążność do rozbudowy wsi o charakterze osadnictwa typu rozproszonego.

Kwestia podziału pól bardzo często komplikowała i utrudniała akcję scaleniową. Ludzie w drodze wymiany nieraz otrzymywali ziemię gorszą, na którą nie chcieli się zgodzić.

W niektórych wsiach zdarzały się wypadki, że komasacją objęte zostały nie wszystkie gospodarstwa, gdyż czasami tylko połowa wsi zgadzała się na jej przeprowadzenie. Mamy wtedy ciekawe zjawisko zachowania rozdrobnionego układu wieloniwowego gruntów i zwartej zabudowy starej wsi, obok pól skomasowanych i osadnictwa rozproszonego. To samo dotyczy wsi, w których komasacja nie została dokończona. Komasacja obejmująca scalenie pól jest bardzo korzystna dla zwiększenia intensywności gospodarki rolnej. Dlatego też we wsiach, które posiadają duże rozdrobnienie pól, pożądane byłoby wznowienie akcji scaleniowej. Nie powinna ona jednak przyczyniać się do dalszego rozpraszania zabudowy wsi, gdyż utrudniałoby to rozwój gospodarki spółdzielczej na wsi.

III. WSIE UTWORZONE WSKUTEK PARCELACJI W LATACH 1864-1944

1/ Wsie powstałe w wyniku parcelacji w latach 1864-1914.

W latach 1864-1914 ważnym czynnikiem przekształcającym sieć osadniczą była parcelacja, powodująca rozbitcie wielkich gospodarstw na drobne.

Z punktu widzenia drobnej własności rozróżnia się parcelację osadniczą, która spowodowała utworzenie nowych gospodarstw i parcelację sąsiedzką - inaczej zwaną adiakcyjną, która polegała na przyłączaniu poszczególnych części folwarku do istniejących już w danej miejscowości mniejszych gospodarstw.

Z punktu widzenia wielkiej własności odróżniamy parcelację częściową, mającą na celu przeważnie regulację długów oraz parcelację całkowitą, pozostawiającą resztówkę nie będącą już wielkim gospodarstwem rolnym.

Parcelacja przeprowadzana była przeważnie w formie nabywania przez włościan ziemi na własność. Czasami była ona poprzedzana przez wstępne stadium dzierżawy parcelowej.

Do rozwoju parcelacji przyczynili się głównie włościanie przez chęć zdobycia własnego warsztatu rolnego, albo często przez dążenie do rozszerzenia posiadanego gospodarstwa, nie wystarczającego do wyżywienia rodziny.

W XIX w. zaznacza się silny wzrost gęstości zaludnienia, jak również brak dostatecznego odpływu ludności wiejskiej do miast, co przyczynia się do jeszcze większego rozdrobnienia gospodarstw.

Ważnym czynnikiem zwiększającym parcelację były dość duże kwoty pieniężne uzyskiwane przez włościan dzięki emigracji sezonowej i zamorskiej. Włościanie płacili za ziemię w końcu XIX w. i w początkach XX w. tak wysokie ceny, że procent bankowy od nich znacznie przewyższał normalne dochody, jakie mógł uzyskać wielki właściciel ziemski gospodarując na wchodzącym w grę obszarze ziemi.

Do zwiększenia parcelacji przyczyniło się także uwłaszczenie i zniesienie robocizn, gdyż ziemiaństwo nie od razu mogło przystosować się do kapitalistycznej formy produkcji w Polnictwie.

Oprócz wymienionych powyżej czynników duży wpływ miał również rozwijający się w dru-

giej połowie XIX w. kryzys w krajach rolniczych Europy, wywołany zniżką cen spowodowaną konkurencją zboża amerykańskiego i wełny australijskiej.

W Królestwie Polskim własność włościańska i drobnomieszczańska wzrosła w latach 1870-1909 o 1,4 mln ha⁵. Nie zawsze właściciele ziemscy sami przeprowadzali parcelację majątków. Często prowadzili ją pośrednicy, gdyż właściciele nie dysponowali kredytem na spłaty długów hipotecznych, bez czego sprzedaż poszczególnych parceli była rzeczą utrudnioną. Pośrednicy i właściciele bardzo często, ażeby zwiększyć cenę działek, grozili sprowadzeniem obcych kolonistów.

W Królestwie Polskim organem rządowej parcelacji był Bank Włościański założony dla całego państwa w 1883 roku. Rozpoczął on swoją działalność w 1890 roku. Bank bardzo często udzielał włościanom pożyczek celem pomocy przy kupowaniu parcelowanej ziemi. Jednak początkowo sam nie występował z inicjatywą, pożyczkę otrzymywali tylko ci, którzy zgłaszali się po nią. W 1895 r. bank uzyskuje prawo nabywania majątków ziemskich na własność w celu ich parcelacji. Wówczas to zaczął występować w roli inicjatora parcelacji.

W Królestwie Polskim do 1914 r. za pośrednictwem Banku Włościańskiego 26 tys. włościan nabyło 667 tys. ha ziemi⁵. Bank Włościański założony został jako instytucja stanowa, pożyczki dawał on tylko włościanom; później rozszerzył swoją działalność na wszystkich

---

⁵ Jan Rutkowski - Historia Gospodarcza Polski. Poznań 1950.

fizycznie pracujących drobnych rolników tj. na drobną szlachtę i drobne mieszczaństwo. Kolonistom niemieckim bank nie udzielał pożyczek.

W latach 1864-1914 parcelacją objęte zostały mniejsze folwarki na terenie powiatu puławskiego. W okresie tym na badanym terenie powstało 45 wsi.

Wykaz wsi powstałych na skutek parcelacji
na terenie powiatu puławskiego
w latach 1864-1914:

<u>nazwa wsi:</u>	<u>obecna gromada:</u>
1. Anielin	Zarzecze
2. Borków	Garbów
3. Bronisławka	Dęba
4. Cezaryn	Skrudki
5. Charz A	Nałęczów
6. Dąbrowa Cynkowska	Nałęczów
7. Dębczyna	Zagórz
8. Dobrosławów	Góra Puławska
9. Huta	Dębki - Gródek
10. Janów	Zarzecze
11. Kajetanów	Bronowice
12. Karczunek	Śniadówka
13. Klin	Baranów
14. Klin	Zarzecze
15. Kochanów	Zarzecze
16. Kozieł	Dębki - Gródek
17. Kruszyna	Zagórz
18. Karosów	Zarzecze
19. Las Karmanowicki	Klementowice
20. Las Stocki	Celejów
21. Las Wyrąbki	Bronowice
22. Leokadiów Duży	Zarzecze
23. Leokadiów Mały	Zarzecze
24. Łukowica	Dębki - Gródek
25. Łysa Góra	Śniadówki

26. Marianka	Dęba
27. Łucha	Baranów
28. Niwa	Śniadówka
29. Nowomichowska	Dębki - Gródek
30. Olempin	Kłoda
31. Olesniak	Bronowice
32. Olszowiec	Kurów
33. Paulinów	Zagrody
34. Polesie Duże	Zarzeczce
35. Polesie Wojszyńskie	Trzcianki
36. Pożarnica	Kłoda
37. Sachalin	Skrudki
38. Skowieszyn	Rzeczyca
39. Sosnów	Zarzeczce
40. Stanisławka	Wąwolnica
41. Stanisławów	Trzcianki
42. Tartak - Binduga	Baranów
43. Tomaszów	Trzcianki
44. Wąwolnica - Łąki	Wąwolnica
45. Zgórzyńskie	Wąwolnica

Obok wyżej wymienionych samodzielnych wsi, zwanych często koloniami, powstają również wskutek parcelacji kolonie przy starych wsiach, noszące taką samą nazwę jak wieś.

Ilość ich na terenie powiatu puławskiego jest znikoma, na całym obszarze powstało 9 kolonii, a mianowicie:

<u>Nazwa kolonii</u>	<u>Obecna gromada</u>
1. Kol. Bogucin	Garbów
2. " Gutanów	Zagrody
3. " Rzeczyca	Rzeczyca
4. " Zarzeczce	Zarzeczce
5. " Góry	Zagrody
6. " Góra Puławska	Trzcianki
7. " Nasików	Trzcianki
8. " Piotrowice Wielkie	Leśce
9. " Zbędownice	Bochothnica /koło Kazimierza/

Parcelacja przyczyniła się również do powstania nowych gospodarstw przy istniejących wsiach. Wpłynęło to w małym stopniu na zmianę krajobrazu osadnictwa wiejskiego, gdyż nowe zagrody budowano na odkupionych działkach, znajdujących się w przedłużeniu zabudowy wsi.

Poniżej podano wsie, w których w wyniku parcelacji powstała nowa część gospodarstw.

Obecna gromada

1. Baranów	Baranów
2. Bochothnica	Nałęczów
3. Charz A	Nałęczów
4. Czołna	Baranów
5. Łany	Markuszów
6. Łukawica	Dębki - Gródek
7. Skoki	Borowa
8. Stok	Celejów
9. Zagrody	Zagrody
10. Zawada	Wąwolnica

Obok parcelacji osadniczej /polegającej na tworzeniu się nowych wsi, kolonii przy wsiach lub części wsi/, która wywarła bardzo duży wpływ na zmianę sieci osadniczej w powiecie puławskim, rozwinęła się również w tym okresie parcelacja adiakcyjna. Parcelacja adiakcyjna wywarła o wiele mniejszy wpływ na zmianę sieci osadniczej, gdyż polegała ona na powiększeniu gospodarstw już istniejących przez dokupywanie ziemi. W omawianym okresie należała raczej do wypadków sporadycznych.

W powiecie puławskim parcelację majątków w większości przeprowadzali sami właściciele, bez pomocy pośredników.

Powstało w ten sposób 33 nowe wsie i 3 kolonie przy istniejących wsiach. Większość ich zbudowana została na obszarach wykarczowanych lasów.

Poniżej podaję wsie powstałe na obszarach poleś-
nych:

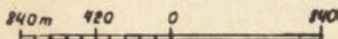
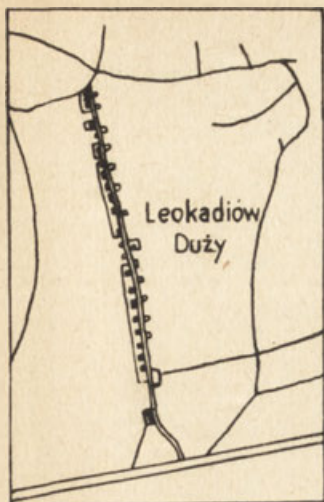
<u>miejsowość</u>	<u>rok powstania</u>
1. Leokadiów Duży	1867-1868
2. Leokadiów Mały	" " "
3. Bronisławka	1880-1883
4. Janów	" "
5. Karczunek	" "
6. Niwa	" "
7. Sosnów	" "
8. Kozieł	1883
9. Dąbrowa Cynkowska	1885
10. Klin /gromada Baranów/	1890-1892
11. Łucha	" "
12. Paulinów	1890-1893
13. Stanisławka	" "
14. Las Karmanowicki	1892-1894
15. Stanisławów	" "
16. Borków	1904-1905
17. Zgórzyńskie	1910-1911
18. Las Stocki	" "
19. Cezaryn	1913-1914
20. Kajetanów	" "
21. Las Wyrąbki	" "
22. Sachalin	" "
 <u>Kolonie</u>	
1. Gutanów	1911-1912
2. Rzeczyca	1912-1913
3. Zbędownice	1913-1914

Większość wymienionych wsi powstała na pias-
kach gliniastych lub słabo gliniastych, które
stanowią V i VI klasę użytkową gleb ornyc. Na
glebach tych powstały wsie w północno-wschodniej
i zachodniej części powiatu /na zachód od Wisły/.
Wyjątek stanowią wsie powstałe w południowej i
południowo-wschodniej części powiatu na glebach

Ryc.28

Wieś Leokadiów Duży

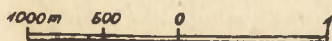
Wycinek z mapy
rosyjskiej 1:84 000
Druk 1915 r.

Ryc.29

Wieś Leokadiów Duży

Wycinek z mapy
1:50 000
Druk 1951 r.

lessowych, ale ilość ich jest znikoma. Wsie powstałe na obszarach wykarczowanych lasów posiadają w większości kształt luźnych rzędówek. Na obszarze leśnym, który zakupili parcelanci wytyczano drogę, wzdłuż której lokalizowano zagrody po obydwu jej stronach, lub po jednej, w dość dużych odstępach. Parcele osadników znajdowały się za zagrodami, w pasach długości do 1 km. O lokalizacji ulicy wiejskiej decydował często mierniczy, który wytyczał drogę, wzdłuż której budowali się koloniści i przeprowadzał podział lasu na parcele. Jako przykład regularnej zabudowy zagród może posłużyć wieś Leokadiów Duży /obecna gromada Zarzecze/ położona w zachodniej części powiatu /ryc.28 i 29/.

Wieś Leokadiów Duży powstała w latach 1867-1868 na obszarach leśnych. Działki lasu sprzedawane były kolonistom niemieckim. Wieś ta zabudowała się wzdłuż drogi wytyczonej w środku obszaru leśnego przeznaczonego do parcelacji. Przy zabudowie wsi zagrody zlokalizowano po jednej stronie drogi /w tym wypadku po zachodniej/ w dość dużych odstępach. Pole każdego gospodarza znajdowało się w dwóch pasach. Rycina 30 przedstawia schemat układu pól w stosunku do zagród wiejskich.

Podobny charakter zabudowy regularnej posiada wieś Kozieł położona w północno-wschodniej części powiatu /ryc.31/. Powstała ona w latach 1883-1885 na obszarze lasu zwanego Jabłonowszczyzną. Zbudowana została luźno po obydwu stronach drogi wytyczonej przez mierniczego. Pola uprawne otrzymali gospodarze w dwóch działkach, z tym, że na większej z nich pobudowane zostały zagrody.

Na obszarach leśnych obok regularnej zabudowy wsi, powstaje <http://scbn.org.pl> zabudowa nieregularna uwarun-

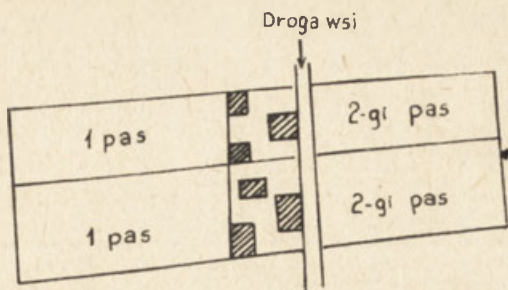
kowana czynnikami środowiska geograficznego. Za przykład posłużą dwie wsie: Zgórzyńskie /obecna gromada Wąwolnica/ ryc.32/ i Las Stocki /obecna gromada Celejów/ położone w południowej części powiatu /ryc.33/.

Wieś Zgórzyńskie powstała w 1910 r. na obszarach leśnych. Nieregularna jej zabudowa w dużym stopniu uzależniona była od rzeźby terenu. Obszar, na którym powstała wieś, pocięty jest szeregiem wąwozów, co sprawiało trudności w regularnej zabudowie wsi wzdłuż jednej drogi Zagrody na poszczególnych parcelach lokalizowano w punktach najwyższych, unikając wilgotnych obniżen terenu.

Obszar pól wiejskich pocięty został szeregiem nieregularnych dróg, których przebieg również w dużym stopniu uzależniony został od rzeźby terenu. Pola gospodarze posiadają w dwóch działkach.

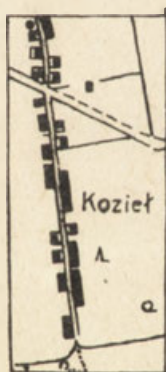
Wieś Las Stocki, powstała w latach 1900-1905. Zasiadlona została polskimi osadnikami, którzy przybli ze wsi: Skowieszyn, Pożóg, Stara Wieś, Rudy i Bochoznica /koło Kazimierza/, wchodzących w skład powiatu puławskiego. Przybyła ludność składała się głównie z włościan małorolnych. O lokalizacji zagród w omawianej wsi zdecydował poziom wody gruntowej, która na omawianym obszarze występuje na dużych głębokościach. Zagrody budowano w tych miejscach na działce, gdzie woda gruntowa występowała stosunkowo płytko. Wpływ na sposób zabudowy wywarło - podobnie jak w poprzednio omawianej wsi - urzeźbienie terenu.

Właściciele ziemscy przeprowadzali również parcelację pól uprawnych. Ilość wsi powstała wyłącznie na gruntach uprawnych jest znikoma w po-

Ryc.30 Układ pól we wsi Leokadiów Duży

Pola gospodarzy znajdują się w dwóch pasach położonych po obu stronach drogi. Na jednym z nich o glebie mniej wilgotnej pobudowano zagrody /ryc.30/.

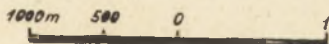
Ryc.31 Wieś Koziel

Wycinek z mapy

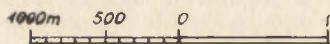
1:50 000

Druk 1951 r.

Do chwili obecnej wieś Koziel zachowała taką samą zabudowę i układ pól.

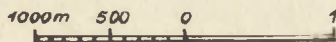
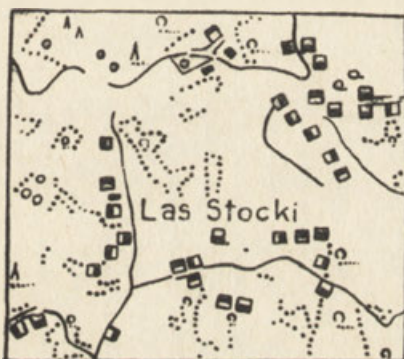

Ryc.32. Wieś Zgórzyńskie

Wycinek z mapy 1:50 000

Druk 1951 r.

Ryc.33 Wieś Las Stocki

Wycinek z mapy 1:50 000

Druk 1951 r.

równaniu z wsiami utworzonymi na obszarach leśnych. Zamieszczony poniżej wykaz przedstawi nam ilość wsi powstałych wyłącznie na gruntach uprawnych oraz powstałych częściowo na gruntach uprawnych i obszarach leśnych.

nazwa wsi	rok powstania	rodzaj obszaru na jakim powstała wieś
1. Dobrisławów	1878-1880	grunta uprawne, obszary leśne
2. Marianka	1880-1882	" " "
3. Anielin	" "	" " "
4. Oleśniak	1880-1883	" " "
5. Charz B	" "	" " "
6. Tartak - Binduga	1885-1886	" " "
7. Kuroszów	" "	" " "
8. Wąwolnica Łąki	1900-1902	grunta uprawne, obszar łąk
9. Olszowiec	1911-1912	grunta uprawne
10. Skowieszyn	" "	grunta uprawne, obszar leśny
11. Pożarnica	1912-1913	" " "

Kolonie

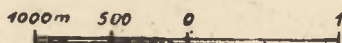
1. Góry	1888-1890	grunta uprawne
2. Bogucin	1889-1891	" "
3. Nasików	" "	" "
4. Piotrowice Wielkie	1910-1911	" "

Z porównania powyższego wykazu z wykazem wsi powstałych na obszarach pól wynika, że:

ilość wsi utworzonych wyłącznie na gruntach uprawnych jest niewielka, w porównaniu z wsiami powstałymi na obszarach wykarczowanych lasów.

W latach 1864-1914 dwory w większości parcelowały obszary leśne, zwłaszcza te, które posiadały słabą glebę. Nic więc dziwnego, że ilość wsi powstała na obszarach leśnych jest znacznie większa.

Wsie powstałe na gruntach ornym posiadają podobną zabudowę i układ pól, jak wsie utworzone na obszarach poleśnych. Z kształtów wsi przeważa rzędówka i osadnictwo nieregularne, częściowo rozproszone, zbliżone do typu osadnictwa jednodworczego /ryc.34/.

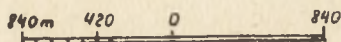

Ryc.34 Wieś Olszowiec

Powstała w 1911-12 r. na obszarze pól uprawnych. Wycinek z mapy 1:100 000. Druk 1937 r.

Właściciele ziemscy nie zawsze sami przeprowadzali parcelację. Cały szereg wsi, a mianowicie: Klin, Kajetanów, Bronisławka, Dąbrowa Cynkowska, Marianka powstało na obszarach, które właściciele ziemscy odsprzedali Bankowi Włościańskiemu, a ten z kolei rozparcelował je wśród włościan. Zdarzały się jednak wypadki, że parcelację majątków przeprowadzali pośrednicy niemieccy, gdyż właściciele ziemscy nie dysponowali kredytem na spłatę długów hipotecznych.

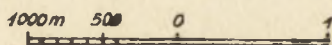

Ryc.35 Wieś Tomaszów

Wycinek z mapy rosyjskiej

w skali 1:84 000

Druk 1913 r.

Ryc.36 Wieś Tomaszów

Wycinek z mapy 1:50 000

Druk 1951 r.

Przez tak przeprowadzoną parcelację powstało 5 wsi na terenie powiatu puławskiego.

Poniżej podaję wsie powstałe z parcelacji ziemi, przy której pośrednikami byli kupcy niemieccy:

nazwa wsi	rok powstania	rodzaj obszaru, na którym powstała wieś
1. Kochanów	1867-1868	obszar lasu wykarczowanego
2. Polesie Wojczyńskie	1869-1870	" " "
3. Tomaszów	1890-1891	" " "
4. Zarzecze /kolonia/	1890-1891	obszar pól uprawnych
5. Olempin	1912-1913	" " "

Niemcy pośredniczyli przeważnie w parcelacji obszarów zalesionych, gdyż handel drzewem dawał im dodatkowe zyski.

Obszary poleśne, na których powstały omawiane wsie posiadają w większości gleby słabe, piaszczyste.

Pośrednicy niemieccy po wykarczowaniu lasów sprzedawali parcele ziemi polskim i niemieckim kolonistom.

Dla przykładu omówię dwie wsie /Tomaszów i Polesie Wojczyńskie/ powstałe z parcelacji, której pośrednikami byli kupcy niemieccy.

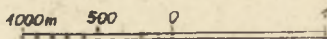
Wieś Tomaszów /ryc.35 i 36/ powstała w 1890-1891 roku na obszarze wykarczowanego przez Niemców lasu, na glebach piaszczystych.

Wieś składała się z 24 zagród, w tym 12 należało do kolonistów niemieckich. O kształcie

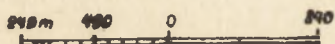
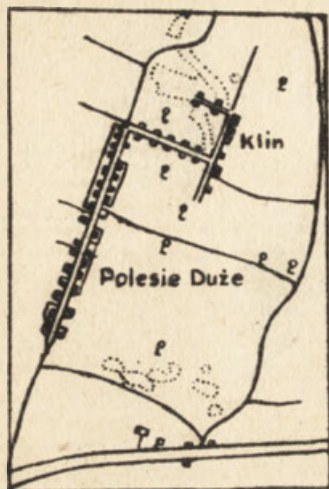
wsi zdecydowali koloniści niemieccy budując swoje zagrody na dość obszernych placach, po obydwu stronach przebiegającej przez ten obszar drogi. Powstała w ten sposób rzędówka luźna, o charakterystycznej regularnej zabudowie zagród. Gospodarze posiadają tu pola w jednej, lub dwóch działkach w kształcie prostokątów. Większa działka położona jest przeważnie za zabudowaniami gospodarczymi.

Niemcy pośrednicząc w parcelacji ziemi starali się wpłynąć na zabudowę wsi, zwłaszcza tam, gdzie osiedlali się koloniści niemieccy. Propagowali oni szczególnie zabudowę wsi o charakterze skupionym.

Obok regularnej zabudowy wsi, powstaje również osadnictwo o dość chaotycznej zabudowie. Jako przykład może posłużyć zabudowa wsi Polesie Wojszyńskie /ryc.37/.

Ryc.37 Wieś Polesie Wojszyńskie
Wycinek z mapy 1:50 000. Druk 1951 r.

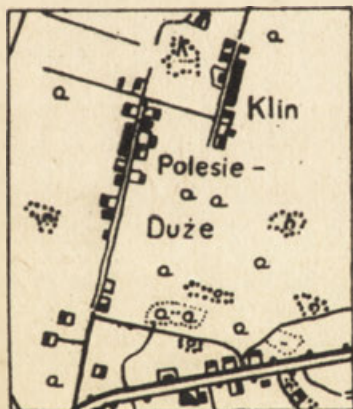

Ryc.38

Wieś Polesie Duże

Wycinek z mapy rosyjskiej w skali 1:84 000

Druk 1913 r.

Ryc.39

Wieś Polesie Duże

Wycinek z mapy w skali 1:50 000

Druk 1951 r.

Wieś Polesie Wojszyńskie powstała w latach 1869-1870 na obszarze wykarczowanego lasu. W omawianej wsi pośrednicy niemieccy sprzedawali po wysokich cenach parcele leśne kolonistom sprowadzanym z zaboru austriackiego. Koloniści nie kierowali się żadnym planem przy zabudowie wsi, zagrody starali się lokalizować w środku parceli.

W omawianej wsi powstały dwa typy osadnictwa: rzędówki luźne i osadnictwo rozproszone. Gospodarze otrzymywali pola w jednej lub dwóch parcelach.

Obok Niemców, pośrednikami w parcelacji na badanym terenie byli również Żydzi. Pośrednicy oni przeważnie /podobnie jak Niemcy/ w parcelacji obszarów leśnych, gdyż handel drzewem dawał im bardzo duże zyski.

Na terenie powiatu puławskiego powstało ze sprzedaży ziemi przez Żydów 8 wsi i jedna kolonia /przy istniejącej wsi/ a mianowicie:

Nazwa wsi	rok powstania	rodzaj obszaru na którym powstała wieś
1. Łukawica	1880-1881	obszar leśny
2. Huta /obecna gromada Dąbki Gródek/	" "	" "
3. Klin /gromada Zarzeczce/	1884-1885	" "
4. Łysa Góra	" "	" "
5. Polesie Duże	" "	" "
6. Nowomichowska	1887-1888	" "
7. Kruszyna	1890-1893	" "
8. Dębczyna	1890-1894	" "
9. Kolonia Góra Puławska	http://1912-1913.pl	" "

Pośrednicy żydowscy kupowali parcele najtańsze, lub lasy dworskie, które wycinali a obszary poleśne często wykarczowane sprzedawali.

Dlatego też większość powstałych wówczas wsi znajduje się na glebach piaszczystych luźnych i piaskach skąbogliiniastych, zaliczanych do VI klasy użytkowo rolniczej.

Żydzi najchętniej sprzedawali ziemię kolonistom niemieckim, gdyż od nich otrzymywali wyższe ceny.

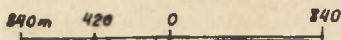
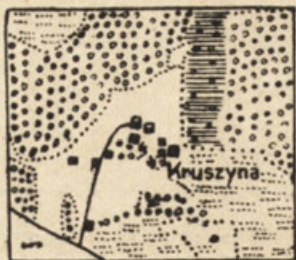
Wsie - Polesie Duże i Klin powstały w latach 1884-1885 na obszarach poleśnych. Pierwotne tereny leśne zostały zakupione od właścicieli ziemskich przez Żydów, którzy po wycięciu lasów sprzedali niewykarczowaną ziemię poleśną. Polesie Duże zabudowane zostało w luźną rzędówkę. Domy zlokalizowane po obu stronach ulicy. Pola gospodarzy znajdują się w jednej rzędzie w dwóch działkach w kształcie prostokąta. Wieś Klin posiada taki sam typ zabudowy i układ pól.

Rycina 38 przedstawia zabudowę wsi Polesie Duże i Klin po czterech latach od ich powstania tj. w r. 1913, zaś rycina 39 - w 1950 r. Pozostałe wsie zasiedlano polskimi parcelami.

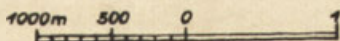
Zdarzały się wypadki, że Żydzi obszary poleśne odsprzedawali Bankowi Włociańskiemu, który z kolei parcelował je, sprzedając działki ziemi chłopom małorolnym lub robotnikom rolnym. Powstały w ten sposób wsie na terenie powiatu puławskiego: Kruszyna, Dębczyna i Łukawica.

Wieś Kruszyna /ryc.40 i 41/ powstała w latach 1890-1893 na obszarach poleśnych, pokrytych dawniej lasami iglastymi. Gleba na której powstała wieś to piaski skąbogliiniaste. Do chwili

Ryc.40 Wieś Kruszyna
Wycinek z mapy rosyjskiej
w skali 1:84 000
Druk 1913 r.

Ryc.41 Wieś Kruszyna
Wycinek z mapy rosyjskiej
w skali 1:50 000
Druk 1950 r.

li obecnej orka zatarła w słabo gliniastym piasku jego pierwotne cechy zbielicowania. Wykarozowanie lasu spowodowało wędrówkę piasku, który zasypuje pola uprawne. Większość gospodarzy zmuszona jest pracować dodatkowo, gdyż nawet gospodarstwo 5-cio hektarowe nie jest w stanie utrzymać rodziny składającej się z 5-ciu osób.

Wies Kruszyna zbudowana została w czasie parcelacji w postaci przysiółka bezkształtnego, jako wynik wyspowego karczowania /ryc.40/. Wies powiększała się przybierając postać bezkształtną, a pola uprawne narastały współśrodkowo. Lokalizacja zagród na poszczególnych parcelach była uzależniona od wody gruntowej, która występuje tu bardzo głęboko.

Porównując ryc.40 z ryc.41 stwierdzamy, że w ciągu 55 lat kształt wsi zmienił się bardzo mało, tylko lasy otaczające wieś zostały częściowo wykarczowane.

2/ Wsie powstałe w wyniku parcelacji w okresie od 1914 do 1944 roku

Parcelacja w latach 1914-1944 tylko w niewielkim stopniu przyczyniła się do zmiany sieci osadniczej na badanym terenie. W okresie tym utworzonych zostało tylko 5 wsi. Są to:

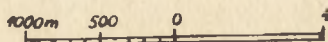
<u>nazwa wsi</u>	<u>rok powstania</u>
1. Pulki	1916 - 1917
2. Podbórz	1920 - 1922
3. Adamówka	1923 - 1924
4. Ludwinów	1923 - 1927
5. Celejów	1927 - 1929

Wymienione wyżej wsie powstały na obszarach parcelowanych przez właścicieli ziemskich. Posiadają one kształt rzędówek luźnych, zabudowanych po obydwu stronach drogi. Zagrody poszczególnych gospodarzy pobudowane zostały w dość dużej odległości, często przedzielone łąkami pól. Omawiane wsie posiadają pasmowy układ pól, o pasach długości do 1 km.

Oprócz wsi powstają również w tym czasie kolonie. Budowano je w pewnej odległości od wsi, w postaci luźnych rzędówek lub osadnictwa rozproszonego.

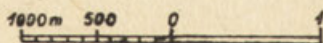
utworzone kolonie	rok powstania
1. kol. Nałęczów	1918 - 1920
2. " Drzewce	1927 - 1928
3. " Brzeście	1927 - 1928
4. " Bronice	1927 - 1928
5. " Góra Puławska	1927 - 1928, 1935 - 1936
6. " Klementowice	1930 - 1931
7. " Witoszyn	1930 - 1931

Przykład rzędówki luźnej - to kolonia Klementowice /ryc.43/, utworzona w 1930 - 1931 r. z parcelacji folwarku Klementowice. Obszar leśny, na którym powstała wieś, został odebrany właścicielowi przez Bank Rolny za niespłacone długi. Parcelacją zajął się Bank Rolny, który sprzedaż działki robotnikom rolnym. O lokalizacji i kształcie wsi zdecydował mierniczy wytyczając w lesie drogę wzdłuż której pobudowali się parcelanci. Pola posiadają układ pasmowy o długości do 1 km. Gospodarze posiadają od 1 - 2 pasów. Obok rzędówki luźnej powstało tu również osadnictwo rozproszone, gdyż kilku parcelantów osiedliło się bliżej stacji kolejowej.

Ryc.42 Wieś Pulki

Typowa luźna rzędówka z elementami osadnictwa rozproszonego utworzonego w okresie późniejszym wskutek podziału dziedzicznego ziemi.

Ryc.43 Kol. Klementowice

Wycinek z mapy w skali 1:100 000'

Ryc. 44. Skupiony charakter osadnictwa wiejskiego na obszarze powiatu puławskiego w pierwszej połowie XIX w.

Wycinek z mapy „Karta topograficzna Królestwa Polskiego” w skali 1 : 126 000.

Wydana w 1839 r.

Wskutek parcelacji, w następujących wsiach utworzyły się nowe zagrody:

<u>nazwa wsi</u>	<u>rok powstania</u>
1. Chruszczów	1922 - 1924
2. Łany	" "
3. Strzelce	1922 - 1923
4. Płonki	1924 - 1925
5. Rabłów	1925 - 1926
6. Chrzążówek	1927 - 1928
7. Piskorów	1927 - 1928, 1935 - 1936
8. Buchałowice	1937 - 1938
9. Chrzążów	1938 - 1939

Obok parcelacji osadniczej, która wpłynęła na zmianę stacji osiedli, na badanym terenie dość silnie rozwinęła się parcelacja adiakcyjna, polegająca na powiększeniu istniejących gospodarstw przez dokupowanie ziemi.

W powiecie puławskim następujące wsie otrzymały ziemię z parcelacji adiakcyjnej:

<u>nazwa wsi</u>	<u>rok otrzymania ziemi</u>
1. Leśce	1920 - 1921
2. Barłogi	" "
3. Parafianka	1926 - 1927
4. Wola Przybysławska	1927 - 1928
5. Oblasy	1822, 1928 - 1929
6. Skrudki	1928 - 1929, 1934 - 1936
7. Karolin	1930 - 1931
8. Borowa	1936 - 1938
9. Buchałowice	1937 - 1938
10. Janowice	1937 - 1938
11. Skoki	" "
12. Kotliny	1938 - 1939

Parcelację adiakcyjną przeprowadzał Bank Rolny, sprzedając ziemię gospodarzom małorol-

nym dla ich upełnoroelnienia. Wiązało się to z polityką państwa skierowaną przeciwko procesowi dużego rozdrobnienia gospodarstw. W badanym okresie stroną inicjującą parcelację był Bank Rolny. Nakłaniał on często właścicieli folwarków do parcelacji, a czasem nawet odbierał im część majątku za niespłacone długi, jak w wypadku poprzednio omawianej kolonii Klementowice.

Na zakończenie rozważania nad wpływem parcelacji na zmianę układów przestrzennych wsi w powiecie puławskim należy stwierdzić że:

1. Największe zmiany w sieci osadniczej pow. puławskiego wywołała parcelacja przeprowadzona w latach 1914 - 1939. Rozwinięta w tym czasie parcelacja powoduje duże zmiany w sieci osadniczej. W wyniku jej przeprowadzenia powstało 45 wsi, 9 kolonii przy istniejących wsiach oraz w 10 wsiach pewna ilość nowych zagrod. Parcelacją adiakcyjną objętych zostało 6 wsi.

W latach 1914 - 1939 rozwój parcelacji osadniczej był znacznie słabszy. Powstało w tym czasie 5 wsi, 7 kolonii i w 9 wsiach nowe zagrody. Pewien rozwój parcelacji adiakcyjnej, którą objętych zostało 12 wsi, nie wpłynął zasadniczo na zmianę sieci osadniczej.

2. W latach 1864 - 1914 w większości majątków parcelację przeprowadzili właściciele ziemscy bez pomocy pośredników. W ten sposób powstały 33 wsie i 7 kolonii przy istniejących wsiach. Były również wypadki, że parcelację majątków przeprowadzali pośrednicy niemieccy lub żydowscy. Z pośrednictwa niemieckiego powstały 4 wsie i jedna kolonia.

Ryc. 45. Osadnictwo powiatu puławskiego — Puławy, Kazimierz.
Osiedla rozproszone powstałe po 1850 r. Występują przede wszystkim w południo-
wej i w północno-wschodniej części powiatu. „Atlas Regionalny Lubelskiego”
w skali 1 : 300 000.

W latach 1914-1939 obok parcelacji przeprowadzonej przez właścicieli ziemskich, rozwinęła się parcelacja przeprowadzana przez Bank Rolny, który w tym okresie często występował jako strona inicjująca parcelację. Bank zajmował się również parcelacją ziemi, którą skonfiskował właścicielom folwarków za niespłacone długi.

3. W okresie 1864-1914 ziemię z parcelacji otrzymywali przeważnie osadnicy polscy, składający się z robotników rolnych i właścicieli małych gospodarstw. Istniały jednak wypadki sprowadzania kolonistów niemieckich. Najczęściej robili to pośrednicy niemieccy. Kolonistami niemieckimi zostały zasiedlone następujące wsie: Klin, Kochanów, Leokadiów, Olempin, Polesie Duże i Tomaszów.

Od 1914 do 1939 r., gdy parcelację zajmowali się tylko właściciele ziemscy i Bank Rolny nie sprowadzono osadników niemieckich, a ziemię kupowali wyłącznie osadnicy polscy.

4. W pierwszym okresie /1864-1914/ parcelacją objęte zostały przede wszystkim obszary leśne o słabych glebach.

Na 45 wsi utworzonych w tym okresie - 33 powstało na obszarach poleśnych.

Parcelacja zasięgiem swoim objęła cały obszar powiatu puławskiego. Największa ilość wsi powstała w północno-wschodniej części powiatu /obecna gromada Zagózdź, Baranów, Dębki-Gródek, Śniadówka/ i zachodniej /obecna gromada Trzcianki i Zarzecze/, na glebach słabych zaliczanych do IV, V, lub VI klasy użytkowo-rolniczej. Część tych gleb zwłaszcza w północno-wschodniej części powiatu nadaje się jedynie pod ponowne zalesienie.

Fotografia 4 przedstawia akcję zalesiania pól rozpoczętą przez gospodarzy.

Wsie powstałe na południe od linii Puławy, Końskowola, Kurów, Markuszów, Garbów zlokalizowały się przeważnie na glebach wytworzonych z lessów i utworów lessowatych.

W latach 1914-1939 parcelacją w większości objęte zostały grunta uprawne, położone w południowej części powiatu na glebach I, II, III klasy użytkowo-rolniczej.

5. Parcelacja na terenie powiatu puławskiego /zwłaszcza w latach 1864-1914/ w dużym stopniu przyczyniła się do zmiany sieci osadnictwa wiejskiego - do powstania nowych wsi o zabudowie luźnej po obydwu lub po jednej stronie drogi tworząc tzw. luźną rzędówkę. Rzędówka luźna stanowi typową zabudowę wsi powstałych w wyniku parcelacji.

Załączone fotografie /Nr 5, 6, 7/ przedstawiają domy budowane we wsiach w latach 1864-1914 i 1914-1939.

6. Wsie powstałe w okresie parcelacji posiadają przeważnie pasmowy układ pól - pola ciągną się w pasach długości około 1 km. Gospodarze mają pola w jednej lub dwóch działkach, zdarza się również układ pól w 3 działkach. Jedna z działek położona jest zawsze bezpośrednio za zabudowaniami gospodarza.

Fot. 4. Akcja zalesiania pól uprawnych.

<http://rcin.org.pl>

Fot. 5. Wieś Bronisławka. Dom zbudowany w 1883 r. z bali rżniętych, dach czterospadowy o niskim okapie, okna większe w porównaniu z chatą budowaną przed 1864 r.

Fot. 6. Wieś Pulki. Dom zbudowany w 1917 r. Charakterystyczna budowa chałup we wsiach powstałych wskutek parcelacji po I wojnie światowej.

Fot. 7. Wieś Podbórz. Dom zbudowany w 1921 r. Dach dwuspadowy, duża sień, 3 izby.

<http://rcin.org.pl>

Fot. 8. Wieś Huta — obecna gromada Dębki-Gródek
Wieś powstała w latach 1880—1881, posiada pasmowy układ pól.

<http://rcin.org.pl>

IV. UWAGI KOŃCOWE

W latach 1864-1949 zjawiska społeczno ekonomiczne, jak podział dziedziczny ziemi, komasacja i parcelacja spowodowały rozwój i przeobrażenie sieci osadniczej powiatu puławskiego. Wpłynęły one w sposób zasadniczy na zmianę wyglądu wsi, jej zabudowy i podziału gruntów. Największy wpływ wywarła komasacja i parcelacja. Komasacją objętych zostało 56 wsi, rozmieszczonych na całym obszarze powiatu puławskiego. Największe jej nasilenie przypada na lata 1923-1939 r. Komasacja na terenie powiatu puławskiego przyczyniła się do bardzo dużego rozbiecia zwartej zabudowy wsi, do powstania osadnictwa rozproszonego. W tym typie zabudowy zagrody budowano w środku działek, co spowodowało oddalenie ich od dróg. Czynniki środowiska geograficznego wywierały wpływ na szczegółową lokalizację poszczególnych zagród. Starano się lokalizować zagrody w punktach najbardziej wzniesionych, omijając w ten sposób obszary podmokłe. Lokalizowano również zagrody w tych miejscach, gdzie poziom wody gruntowej nie znajdował się na dużych głębokościach.

Inny typ zabudowy wsi utworzony w wyniku komasacji to luźna zabudowa zagród wzdłuż dróg. Ten typ kształtu wsi pod nazwą rzędówek luźnych jest przykładem dążności do harmonijnej i planowej zabudowy wsi, w małym stopniu uzależnionej od czynników środowiska geograficznego.

Jedynie komasacja przeprowadzona w kilku wsiach w czasie okupacji przyczyniła się do zachowania skupionego charakteru zabudowy tych wsi. Komasacja przyczyniła się również do pow-

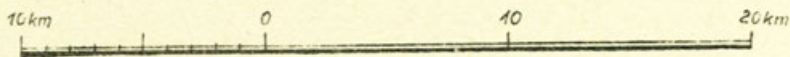
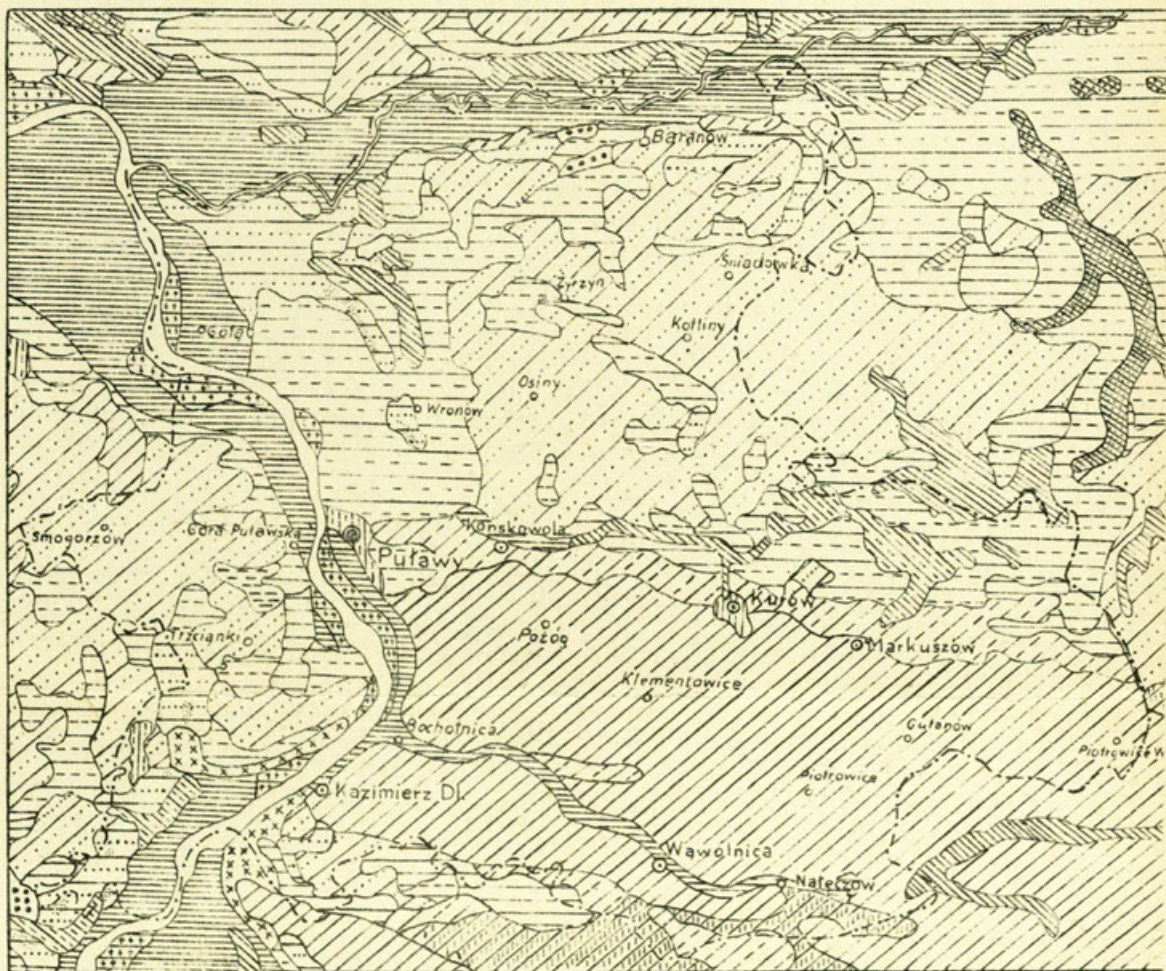
stania nowego układu pól. Zlikwidowała w wielu wsiach układ wieloniwowy pól, zmniejszyła ilość działek użytkowanych przez gospodarzy z liczby 12-14 na 1-3. Przyczyniła się także do zlikwidowania działek wąskich a długich ciągnących się od 1 do 3 km.

W latach 1864-1944 wskutek parcelacji powstało 50 wsi oraz 16 kolonii przy istniejących wsiach, ponad to w 19 wsiach zbudowano pewną ilość nowych zagród. Parcelacja adiakcyjna objęła 18 wsi. Parcelacja przyczyniła się do powstania nowej sieci osadniczej w postaci rzędówek luźnych /zabudowanych po jednej lub po obydwu stronach drogi/, zachowując skupiony charakter zabudowy wsi, w odróżnieniu do kemasacji, która spowodowała bardzo duże rozproszenie sieci osadniczej na obszarze powiatu puławskiego. Typowym układem pól powstałym po parcelacji jest układ pasmowy, o pasmach długości do około 1 km. Gospodarze posiadają pole w 1 do 3 działek. Związki ze środowiskiem geograficznym zaznaczają się przede wszystkim przy analizie zasięgu osiedli poparcelacyjnych.

Parcelacją objęte zostały głównie obszary zalesione o glebach niskiej klasy użytkowo-rolniczej.

Porównując lokalizację wsi powstałych w pierwszym okresie parcelacji /lata 1864-1914/ /ryc. 47/ z mapą gleb /ryc.46/ i zalesieniem powiatu puławskiego /mapa "Kwatermistrzostwa" wydana w 1839 r. w "Dwuwiorstówka" wydana w 1913 i 1915r./ należy stwierdzić, że większość wsi powstała na obszarach leśnych o glebach lekkich i średnich wytworzonych z glin zwałowych /tzw. bielice/ oraz z piasków naglinowych i nalkowych, jak również na glebach luźnych i słabo gliniastych wytworzonych z piasków. Są to gleby zaliczane do IV, V, i VI klasy użytkowo-rolniczej.

MAPA GLEB POWIATU PUŁAWSKIEGO

Objaśnienia

Rzędziny

rzędziny kredowe

Gleby brunatne

gleby ciężkie wytworzone z glin zwałowych oraz z piasków naglinowych i naitłowych

Gleby biellicowe

gleby wytworzone z utworów żwirowych i kamienistych
Gleby wytworzone z piasków

luźne

słabo gliniaste

gliniaste

Gleby wytworzone z glin zwałowych oraz z piasków naglinowych i naitłowych

lekkie i średnie

gleby wytworzone z utworów pyłowych wodnego pochodzenia

gleby wytworzone z lessów i utworów lessowatych

Czarne ziemie

wytworzone z piasków

wytworzone z utworów pyłowych

Gleby bagienne

gleby mułowo-bagienne

gleby torfowe wytworzone z torfów torfowisk niskich dolinowych

gleby torfowe wytworzone z torfów torfowisk niskich niedolinowych

Mady

mady piaszczyste i piaski rzeczne

mady lekkie, średnie oraz ciężkie

Znaki dodatkowe

gleby niecałkowicie napiaskowe i nażwirowe

piaski wydymowe

Parcelacją objęte zostały w pierwszym okresie obszary leśne, gdyż właściciele ziemscy jak i pośrednicy eserpali podwójne zyski - z handlu drzewem i ze sprzedaży działek. Na 45 wsi utworzonych w tym okresie 33 powstało na obszarach leśnych. Parceleowano również w pierwszym okresie pola orne o niskich klasach użytkowo-rolniczych, na których gospodarka folwarczna miała małe dochody. System parcelacji przyczynił się do lokalizacji wsi na glebach o niskiej klasie użytkowo-rolniczej i do powstania małych wydajnych i źle użytkowanych gospodarstw włościańskich. Parcelacja w omawianym okresie zasięgiem swoim objęła cały obszar powiatu puławskiego z największym nasileniem w północno-wschodniej części powiatu /obecna gromada Zagórze, Baranów, Dębki-Gródek i Śniadówka/ i zachodniej /obecna gromada Trzcianki i Zarzecze/ na glebach bielicowych, wytworzonych z piasków naglinowych, słabo gliniastych i częściowo luźnych, zaliczanych do V i VI klasy użytkowo-rolniczej. Większość tych terenów powinna być ponownie zalesiona. Akcja zalesiania została już częściowo zapoczątkowana w północno-wschodniej części powiatu. Znacznie mniejsza ilość wsi powstała na glebach wysokiej klasy użytkowo-rolniczej wytworzonych z lasów i utworów lessowatych /ryc.46 i 47/ położonych w południowej części powiatu /na południe od linii - Puławy, Końskowola, Kurów i Markuszów/. Wsie te powstały głównie w drugim okresie parcelacji /1914-1944/ kiedy była ona przeprowadzana przez właścicieli ziemskich i Bank Rolny. W okresie tym ziemia kupowana była wyłącznie przez kolonistów polskich. Parcelacja ta w mniejszym stopniu wpłynęła na rozwój sieci osadniczej, gdyż na okres ten przypada nasilenie nie parcelacji adiakcyjnej.

W omawianym okresie powstaje 5 wsi, 7 kolonii i w 9 wsiach część nowych zagród. Parcelacja adiakcyjna przeprowadzona została w 12 wsiach. Z omawianych czynników społeczno-ekonomicznych najmniejszy wpływ na przeobrażenie i rozproszenie sieci osadniczej wywarł podział dziedziczny ziemi. W większości wsi przyczynił się on do bardziej zwartej zabudowy, przy zachowaniu dawnego kształtu wsi. W nielicznych wsiach spowodował zmiany kształtu wsi, na przykład, z ulicówki w widlicę lub rzędówkę. W porównaniu z komasacją podział dziedziczny ziemi wywarł zupełnie odwrotny wpływ na przemianę sieci osadniczej. Komasacja przyczyniła się do powstania zabudowy rozproszonej przy jednoczesnej zmianie układu pól, zaś podział dziedziczny ziemi przyczynił się przede wszystkim do powstania bardziej zwartej zabudowy wsi, zachowując w większości układ pól z okresu ukazania i wywołując większe rozdrobnienie pól. Przy podziale spadkowym układ wieloniwowy pól został zachowany, ilość niw uległa jeszcze większemu rozdrobnieniu i zachowały się pola ciągnące się w pasach długości od 1 - 3 km. We wsiach uwłaszczonych ukazem z 1864 r., w których działało tylko prawo podziału spadkowego przeważa układ wieloniwowy. Wsie te posiadają największe rozdrobnienie pól, ilość działek użytkowanych przez jednego gospodarza sięga tu liczby 14-tu. Należą do nich np.: Wólka Kątna, Brzozowa Gać, Strzyżowice i Dęba.

Czynniki środowiska geograficznego nie wywarły bezpośredniego wpływu na typologię osadnictwa, niemniej ich rola w kształtowaniu się dzisiejszego stanu przestrzennego zróżnicowania form osadniczych jest wyraźna. We wsiach, w których przeprowadzona została komasacja, środo-

- Osiedla o charakterze miejskim
- Wszystkie osady oprócz Nałęczowa były dawniej miastami i posiadają kwadratowy rynek.
- Osady o małych zmianach w zabudowie od 1864 r.
- Osady o dużych zmianach w zabudowie od 1864 r.
- Miasta
- Wiesie skupione o małych zmianach w zabudowie od połowy XIX w. i rozdrobnionym układzie pól z okresu ukazu.
- Wiesie w których komasacja przeprowadzona została częściowo
- Zagrody powstałe z parcelacji, przy istniejących wsiach /parcelacja w latach 1864-1914 r./
- Wiesie utworzone wskutek parcelacji w latach 1864-1914, w której przeprowadzona została komasacja
- Wiesie utworzone wskutek parcelacji w latach 1864-1914 przeważnie o typie rzędówki luźnej i polach w 1-2 działkach.
- Zagrody utworzone wskutek parcelacji w latach 1914-1939 przy istniejących wsiach
- Wiesie utworzone wskutek parcelacji w latach 1914-1939 przeważnie o luźnej zabudowie wzdłuż drogi i polach w 1-2 działkach
- Zagrody i kolonie powstałe przy istniejących wsiach w czasie reformy rolnej /1945 r./
- Wiesie utworzone wskutek reformy rolnej /1945 r./
- Granica powiatu

Ryc. 47

wisko geograficzne wpłynęło na szczegółową lokalizację poszczególnych zagród. Największy wpływ na rozmieszczenie wsi utworzonych w parcelacji wywarły gleby i tereny zalesione.

Reasumując należy stwierdzić, że w powiecie puławskim ze wszystkich działających czynników społeczno-ekonomicznych największy wpływ na zmianę zabudowy wsi i układ pól wywarła komasacja, która przeprowadzona została we wsiach uwłaszczonych ukazem w 1864 r., powodując bardzo duże rozproszenie osadnictwa na całym obszarze powiatu.

Parcelacja natomiast przyczyniła się do powstania nowych wsi wprowadzając częściowo skupiony charakter zabudowy, w postaci rzędówek luźnych. We wsiach powstałych z parcelacji, ze względu na nowy dogodny układ pól, jak również mało skupioną zabudowę wsi, komasacja nie została przeprowadzona. Wyjątek stanowi kol.Góry.

Podział spadkowy ziemi w najmniejszym stopniu przyczynił się do zmiany sieci osadniczej wsi puławskiej. Przyczynił się on do jeszcze większego skupienia osiedli i do powstania bardziej rozdrobnionego układu wieloniwowego.

LITERATURA

1. Albert I., Ze studiów nad wpływem sieci wodnej na położenie geograficzne osiedli wiejskich. Lwów 1922 r.
2. Albert I., Z geografii osiedli wiejskich w dorzeczu Samu. Z fizjografii osadnictwa wiejskiego na Roztoczu i w krainach sąsiednich. Lwów 1934 r.
3. Atlas Królestwa Polskiego. Warszawa 1827 r.
4. Brodowski P., Zasady prawa komasacyjnego w Królestwie Polskim w związku z przepisami o do rozwiązywania wspólnoty gruntów i użytków. Warszawa 1919 r.
5. Brodowski P., Zarys rozwoju prawa agrarnego i układu stosunków agrarnych na terenie województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej, z tekstem obowiązującego prawa rosyjskiego w kodyfikacji 1910 r., z wyjaśnieniami. Warszawa 1925 r.
6. Brodowski P., Zasada ustawodawstwa agrarnego w Królestwie Polskim z okresu od 1864-1917 r. Warszawa 1919 r.
7. Burszta J., Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej. O tworzeniu się krajobrazu osadniczego ziem polskich i rozplanowaniu wsi. Wrocław 1958 r.
8. Celarski Z., Zabudowa osad na tle reformy rolnej w Polsce. Warszawa 1938 r.
9. Duszyńska E., Planowanie przestrzenne. Region lubelski I. /Zszałty osiedli wiejskich w województwie lubelskim/. Warszawa 1947 r.

10. Herbst St., O rewizję poglądu na racjonalne opracowanie projektu scalenia gruntów. Warszawa 1937 r.
11. Hładyłowicz K., Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XV do XIX w. Lwów 1932 r.
12. Janicki St., Stosunki rolnicze Królestwa Kongresowego. Warszawa 1918 r.
13. Kiełczewska-Zaleska M. - O powstaniu i przeobrażeniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego. Warszawa 1956 r.
14. Kubasiewiczówna J. - Powstanie nowych osiedli w wyniku przebudowy ustroju rolnego. Biuletyn Urbanistyczny. Zeszyt 4, 1944 r.
15. Lelik T., Przegląd badań nad historią rozplanowania osad wiejskich w Polsce. Warszawa 1953 r.
16. Ludkiewicz Z., Komasaacja gruntów wiejskich. Warszawa 1917 r.
17. Ludkiewicz Z., Polityka agrarna. Poznań - Warszawa 1922 r.
18. Ludkiewicz Z., Reforma rolna. Projekty rządowe nowych ustaw oraz tekst wycofanej ustawy o parcelacji i o osadnictwie na ziemiach wschodnich. Warszawa 1923 r.
19. Maciejewski H., Zbiór przepisów o scaleniu gruntów. Warszawa 1948 r.
20. Roszaniec St., Samorzutne scalanie gruntów wśród mazowieckiej i podlaskiej szlachty zagrodowej. Warszawa 1928 r.
21. Roszaniec St., Zagadnienie osiedli wiejskich w związku z przebudową ustroju rolnego na terenie województw centralnych i wschodnich. Warszawa 1937 r.

22. Rutkowski J., Historia gospodarcza Polski. Tom II, Poznań 1950 r.
23. Senik T., Z fizjografii osadnictwa wiejskiego na Roztoczu. Prace Geograficzne wydane przez E. Romera T.16, 1932 r. str.35-48.
24. Siemniński St., Gospodarstwa na piaskach. Warszawa 1930 r.
25. Staniewicz W., Przebudowa ustroju rolnego w Polsce. Warszawa 1928 r.
26. Staniewicz W., Stosunki rolnicze Rzeczypospolitej. Warszawa 1925 r.
27. Staniewicz W., Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego. Wrocław 1957 r.
28. Świdzki W., Wpływ terenu na położenie osiedli wiejskich. Przegląd Geograficzny 1957 r. str.275-286.
29. Zaborski B., O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu. Kraków 1926 r.

Materiały kartograficzne

1. Karta topograficzna Królestwa Polskiego w skali 1:126 000. Wydana w 1839 roku.
2. "Dwuwiorstówka" - w skali 1:84 000. Mapy wydane w roku 1913 i 1915.
3. "Atlas Regionalny Lubelskiego" - w skali 1:300 000. Rok wydania 1851.
4. Mapa gleb Polski. Skala 1:300 000.

Do opracowania wykorzystane zostały również mapy w różnych skalach dla powiatu puławskiego.

SPIS RYCIN

1. Typ zabudowy we wsi Paluchów.
2. Wieś Paluchów. Wycinek z mapy "Kwatermistrzostwa". Druk 1839 r.
3. Wieś Paluchów. Wycinek z mapy 1:50 000. Druk 1951 r.
4. Gospodarstwo we wsi Kłoda.
5. Zagroda we wsi Dęba.
6. Wieś Dęba. Wycinek z mapy "Kwatermistrzostwa". Druk 1839 r.
7. Wieś Dęba. Wycinek z mapy 1:50 000. Druk 1951 r.
8. Wieś Kotliny. Wycinek z mapy "Kwatermistrzostwa". Druk 1839 r.
9. Wieś Kotliny. Wycinek z mapy 1:50 000. Druk 1951 r.
10. Wieś Wronów. Wycinek z mapy "Kwatermistrzostwa". Druk 1839 r.
11. Wieś Wronów. Wycinek z mapy 1:50 000. Druk 1951 r.
12. Wieś Wola Czołnowska. Wycinek mapy "Kwatermistrzostwa". Druk 1839 r.
13. Wieś Wola Czołnowska. Wycinek mapy 1:50 000. Druk 1951 r.
14. Wieś Góry. Wycinek mapy "Kwatermistrzostwa". Druk 1839 r.
15. Wieś Góry. Wycinek mapy 1:50 000. Druk 1951 r.

16. Wieś Wola Przybysławska. Wycinek mapy "Kwatermistrzostwa". Druk 1839 r.
17. Wieś Wola Przybysławska. Wycinek mapy 1:50 000. Druk 1951 r.
18. Wieś Borysów. Wycinek z mapy "Kwatermistrzostwa". Druk 1839 r.
19. Wieś Borysów. Wycinek mapy 1:50 000. Druk 1951 r.
20. Wieś Żyrzyn. Wycinek mapy "Kwatermistrzostwa". Druk 1839 r.
21. Wieś Żyrzyn. Wycinek mapy 1:50 000. Druk 1951 r.
22. Wieś Żyrzyn. Typ dawnej zabudowy.
23. Wieś Żyrzyn. Typ zabudowy poscaleniowej.
24. Wieś Żyrdz. Wycinek mapy "Kwatermistrzostwa". Druk 1839 r.
25. Wieś Żerdź. Wycinek mapy 1:50 000. Druk 1951 r.
26. Zabudowa zwarta wsi Żerdź przed komasacją.
27. Zabudowa wsi Żerdź po komasacji.
28. Wieś Leokadiów Duży. Wycinek z mapy rosyjskiej 1:84 000. Druk 1915 r.
29. Wieś Leokadiów Duży. Wycinek z mapy 1:50 000. Druk 1951 r.
30. Układ pól we wsi Leokadiów Duży.
31. Wieś Kozieź. Wycinek z mapy 1:50 000. Druk 1951 r.
32. Wieś Zagórzyńskie. Wycinek mapy 1:50 000. Druk 1951 r.

33. Wieś Las Stocki. Wycinek mapy 1:50 000.
Druk 1951 r.
34. Wieś Olszowiec. Wycinek mapy 1:100 000.
Druk 1937 r.
35. Wieś Tomaszów. Wycinek z mapy rosyjskiej
1:84 000. Druk 1913 r.
36. Wieś Tomaszów. Wycinek mapy 1:50 000. Druk
1951 r.
37. Wieś Polesie Wojszyńskie. Wycinek mapy
1:50 000. Druk 1951 r.
38. Wieś Polesie Duże. Wycinek mapy rosyjskiej
1:84 000. Druk 1913 r.
39. Wieś Polesie Duże. Wycinek mapy 1:50 000.
Druk 1951 r.
40. Wieś Kruszyna. Wycinek mapy rosyjskiej
1:84 000. Druk 1913 r.
41. Wieś Kruszyna. Wycinek mapy 1:50 000. Druk
1950 r.
42. Wieś Pułki. Wycinek mapy 1:10 000. Druk
1937 r.
43. Kolonia Klementowice. Wycinek mapy
1:100 000. Druk 1937 r.
44. Skupiony charakter osadnictwa wiejskiego
na obszarze powiatu puławskiego w pierwszej
połowie XIX wieku.
45. Osadnictwo powiatu puławskiego wg "Atlas
Regionu Lubelskiego" w skali 1:3 000 000.
Druk 1951 r.
46. Mapa gleb powiatu puławskiego.
47. Rozwój osadnictwa powiatu puławskiego od
połowy XIX wieku.

SPIS FOTOGRAFII

1. Jeden ze starych budynków we wsi Paluchów.
2. Gospodarstwo fermowe powstałe po scaleniu wsi Wola Czołnowska.
3. Wieś Żerdź po komasacji.
4. Akcja zalesiania pól uprawnych.
5. Wieś Bronisławka - dom zbudowany w 1883 r.
6. Wieś Pulki - dom zbudowany w 1917 r.
7. Wieś Podbórz - dom zbudowany w 1921 r.
8. Wieś Huta - obecnie gromada Dąbki-Gródek.

SPIS TABEL

1. Wzrost ilości domów od 1827-1958 roku
2. Ilość wsi nadziałowych skomasowanych oraz wsi pozostających w "szachownicy" w Królestwie Kongresowym w 1899 roku
3. Ilość wsi nadziałowych /ukazowych/ nie posiadających szachownicy zewnętrznej oraz posiadających szachownicę zewnętrzną /z innymi wsiami lub dworem/, jak również ilość szachownic rozseparowanych w 1889 roku.

WYKAZ ZESZYTÓW DOKUMENTACJI GEOGRAFICZNEJ

za ostatnie lata

1961

- 1 PRACA ZBIOROWA — **Klimat Hali Gąsienicowej** tekst s. 20, 29 tabel, 44 ryc., zł 7.—
- 2 PRACA ZBIOROWA — **Z badań Stacji Naukowej IG PAN nad Jeziorem Mikołajskim**, s. 135+nlb. 28 ryc.+mapa+2 tab., zł 7.—
- 3 PRACA ZBIOROWA — **Materiały do geografii przemysłu Polski**, s. 245, zł 7.—
- 4 M. BOGACKI — **Objaśnienie do mapy geomorfologicznej 1:50 000** Arkusz N 34-93 Kolno, s. 50, zł 7.—
- 5 PRACA ZBIOROWA — **Materiały do geografii zaludnienia Polski i Czechosłowacji**
- 6 E. TOMASZEWSKI — **Objaśnienie do mapy geomorfologicznej 1:50 000** Arkusz N 33-143 — A KÓRNIK s. 50 + 1 tab. nlb., zł 7.— (poz. 2, 4, 5, 6 do użytku służbowego)

1962

- 1 PRACA ZBIOROWA — **Economic Regionalization. Materials of the First General Meeting of the Commission held in Utrecht, the Netherlands, from 8 till 9 Sept. 1961**, s. 120, zł 7.—
- 2 T. LIJEWSKI — **Geografia komunikacji woj. białostockiego**, s. 206 + mapy, zł 7.— (do użytku służbowego)
- 3 PRACA ZBIOROWA — **Instrukcja szczegółowego zdjęcia użytkowania ziemi**. Wydanie III poprawione i uzupełnione s. 130, zł 7.—
- 4 L. GÓRCKA — **Związek przemysłu cementowego w Polsce ze środowiskiem geograficznym**, s. 171 + 36 nl (ryc. i fot.), zł 7.—
- 5 E. TOMASZEWSKI — **Objaśnienia do mapy geomorfologicznej 1:50 000**. Arkusz N 33-131-C KOSTRZYŃ s. 63 + ryc. n-b, zł 7.— (do użytku służbowego).
- 6 PRACA ZBIOROWA — **Studia nad użytkowaniem ziemi — IV**. Sprawozdania z prac w powiatach: koszalińskim, suwalskim i olsztyńskim, s. 120 + ryc. nlb. zł 7.—

1963

- 1 S. ŻYNDA — **Objaśnienia do mapy geomorfologicznej 1:50 000**. Arkusz N-33-139-B. TOPORÓW s. 70 + nlb. ryc., zł 7.— (do użytku służbowego).
- 2 D. KOSMOWSKA — **Objaśnienia do mapy hydrograficznej 1:50 000** arkusz Ożarów, s. 80 + mapy, zł 7.— (do użytku służbowego).
- 3 PRACA ZBIOROWA — **Bibliografia geografii polskiej — 1960** str. 320, zł 7.—
- 4 PRACA ZBIOROWA — **Studia nad wymianą ciepłą na Stacji Naukowej IG PAN w Wojcieszowie**, s. 40 + ryc. nlb. zł 7.—
- 5 PRACA ZBIOROWA — **Zagadnienia z geomorfologii i hydrografii**, s. 54 + ryc. nlb., zł 7.—
- 6 J. BĄCZYK — **Geneza Półwyspu Helskiego na tle rozwoju Zatoki Gdańskiej**, s. 180 + 28 ryc. + 36 fot. nlb., zł 7.— (do użytku służb.).

1964

- 1 PRACA ZBIOROWA — **National and Regional Atlases**, s. 155. zł 24.—
- 2 J. KOSTROWICKI — **The Polish Detailed Survey of Land Utilization. Methods and Techniques of Research**. s. 100+nlb., zł 18.—
- 3 PRACA ZBIOROWA — **Instrukcja do mapy hydrograficznej Polski** (w druku)
- 4 PRACA ZBIOROWA — **Materiały do monografii geograficzno-gospodarczej Chełmży**.

Wpływy podziału spadkowego komasacji i parcelacji na zmianę układów przestrzennych wsi w powiecie puławskim od połowy XIX wieku. (w druku).

24-

Cena zł 1.-